

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
XIX

Neřir Heyeti — Editorial Board

Halil İNALCIK — Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY — İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER — A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XIX

İstanbul - 1999

Sahibi : **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail Özdoğan

Tel: (0212) 518 26 09 Fax : (0212) 518 26 63

Yazı İşleri Sorumlusu : Nejat GÖYÜNÇ

Tel: (0216) 333 91 16

Basıldığı Yer : **KİTAP MATBAACILIK**

Tel: (0212) 567 48 84

Cilt : **FATİH MÜCELLİT**

Tel: (0212) 501 28 23 - 612 86 71

Adres : **ENDERUN KİTABEVİ** Büyük Reşitpaşa Cd. Yümnü İş Merkezi No: 46
Beyazıt - İSTANBUL Tel. (0212) 528 63 17 - 528 63 18

ALMAN KAYNAKLARINA GÖRE CEMAL PAŞA

Ramazan ÇALIK

Yakın tarihimiz üzerine, farklı görüş ve düşünceler ihtiva eden kaynak zenginliği söz konusudur. Günümüze ışık tutması bakımından fevkalâde önem arz eden bu dönemin, tekrar tekrar araştırılıp incelenmesinde fayda görülmektedir. Bu sebeple dönemin önemli bir şahsiyeti olan Cemâl Paşa hakkında, onun devrin olaylarındaki katkısını, düşüncelerini ve rolünü Alman kaynakları ışığında araştırmaya çalıştık.

a- Hayat Hikayesi¹

Askeri eczacı Mehmet Nesip Bey'in oğlu olan Ahmet Cemâl Paşa, 6 Mayıs 1872'de Midilli'de dünyaya geldi. Babası gibi askeri eğitim alarak, 16 Ocak 1885'de kurmay yüzbaşı rütbesiyle Harp Akademisini bitirdi. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin Avrupa vilâyetlerinde görev aldı. Daha sonra 1898 yılında Üçüncü Ordu'ya bağlı Redif Fırkası Erkân-ı Harbiye Reisi olarak Selânik'te görevlendirildi. Burada Enver, Fethi, İsmail Hakkı, Faik, Canpolat, Hasan Rıza ve birçok subay gibi "İttihat ve Terakki" komitesine bağlandı. Bu komite, kısa süre önce Refik Bey, Talât Bey ve diğer birkaç kişi tarafından yeniden teşkilatlandırılmıştı. Cemâl Paşa, enerjik tavırlarıyla kısa sürede kendini

¹ Cemâl Paşa'nın hayat hikâyesi için bkz.: Generalmajor Frhr. v. KRESS, "Ahmed-Djemal Pascha als Soldat", *Mitteilungen des Bundes des Asienkämpfers*, 4. Jg. Nr. 9, 1. 9. 1922, s. 1-5, Berlin 1922; Cemâl Paşa, *Hatıralar* (İttihat ve Terakki, 1. Dünya Savaşı Anıları) Tamamlayan ve Düzenleyen: Behçet Cemâl, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1977; G. HERLT, "Aus Zeitschriften und Zeitungen", *Der Neue Orient*, Bd. V, 5. Oktober 1918, Nummer 1, s. 218, Berlin; M. Şükrü HANIOĞLU, "Cemâl Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993; *Türkei 159, R. 13803*, N. 2, Bd: 18-19, Pera'dan 9 November 1917; Willy Meyer, "Djemal Pascha", *Germania*, 19 Februar 1923, N. 49.

gösterdi ve bu gizli toplulukta cemiyetin askeri örgütünü oluşturmakta büyük rol oynadı. 1908 Jöntürk ihtilâlinde sonra, İstanbul'da siyasi durumu kontrol altında tutmak üzere gönderilen on kişilik heyette yer aldı.

Aktif subay olarak hizmet etmesinin yanında, politika ile de içli dışlı oldu. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi tarafından Heyet -i Islahiye üyeliği göreviyle Ocak 1909'da Anadolu'ya gönderildi. 31 Mart Vakıası'nın bastırılmasından sonra, 6 Mayıs 1909'da Üsküdar Murasarrıflığı, Ağustos 1909'da Adana Valiliği ve 14 Ağustos 1911'de Bağdat Valiliği'ne atandı. 21 Eylül 1912'de Mahmut Muhtar Paşa'nın emriyle, Konya Redif Fırkası'na komuta etti. Balkan Harpleri esnasında Pınarhisar ve Vize Muharebelerine katıldı. Mağlup orduyu geri çekildiği Çatalca'da, koleraya yakalandı ve bunun üzerine İstanbul'a getirildi. Bu Cemâl Paşa'nın asli görevi ile ilgili ilk mağlubiyetiydi.

O sıra Sadrazam olan Kâmil Paşa ile İttihat -Terakki'nin arası iyi değildi. O, Kâmil Paşa kabinesine karşı isyan hazırlayanlardan biri olabileceği zannıyla tutuklandı ve Divan-ı Harb-i Örfi'ye teslim edildi. Serbest bırakılmasından sonra II. Kolordu'nun IV. Tümenine komuta etmek üzere Çatalca'ya geri gönderildi.

Kâmil Paşa kabinesinin yıkılmasından ve yeni bir Jöntürk kabinesinin göreve gelmesinden sonra, bu arada albaylığa terfi eden Cemâl Paşa, İstanbul şehrinin muhafızı oldu.

Kısa bir süre Nafia Nazırlığı yaptı. Sait Halim Paşa kabinesinde Bahriye Nazırı oldu. Türkiye'nin, Almanya'nın başını çektiği Üçlü İttifaka bağlanmasından sonra Suriye ve Filistin'deki IV. Ordu'nun Korgeneral rütbesiyle komutanı oldu. Fakat onun komuta ettiği Kanal seferi umulan neticeyi alamadığı gibi hezimetle sonuçlandı.

Bu arada Cemâl Paşa, Türkiye'nin büyük bölümünü gezdi. Bahriye Nazırı olarak da Fransa'yı ve Ağustos 1917'de Müttefik Devletleri ziyaret etti.

Askeri ve siyasi hayattaki iniş- çıkışa rağmen, Binbaşı Hasan Bey'in kızı Seniha Hanımla evliliğinden beş çocuğu olan Cemâl Paşa'nın aile hayatı mutlu ve düzenli idi.

Cemâl Paşa, diğer İttihat ve Terakki liderleri Enver ve Talât Paşalarla birlikte 1918 yılının Ekim ayı sonunda ülkenin sürüklendiği feci sonu önleyememenin acısı içinde ve düşmanlarının eline geçmemek amacıyla vurdu

terk ederek,² Almanya'ya³ iltica etti. Oradan Rusya'ya, Rusya'dan Afganistan'a, Afganistan'dan tekrar Moskova'ya, oradan Tiflis'e gitti. Burada 22 Temmuz 1922'de yaverleriyle birlikte şehit edildi. Ölümü ile geniş bilgi, daha sonraki bir bölümde verilecektir. Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız Cemâl Paşa'nın hayatından, belli kesitlerin verilmesi faydalı olacaktır.

b- Cemâl Paşa'nın, Devletin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesine Katkısı

Yüzyıllarca üç kıtada huzur ve barış içinde hükmeden Osmanlı Devleti, son yıllarda büyük toprak kayıpları veriyordu. Uzun süreli savaşlar, Türk Milleti'ni yorgun düşürmüştü. Ordu da, büyük bir savaşa hazır değildi. Fakat memleketi yeniden toparlamak, kaybedilen toprakları geri almak, kapitülasyonlardan, soyutlanmadan kurtulmak ve muhteşem Türk Devleti'ni yeniden oluşturmak için tarafsız kalınamayacağı⁴ duygu ve düşüncesiyle bazı devlet

² Ziya ŞAKİR, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı, Talât , Enver, Cemâl Paşalar*, İstanbul 1944 adlı eserinde şöyle yazar: Cemâl Paşa, memleketi terk ederken Enver Paşa ile aralarında şu konuşma geçer: Azizim...Başımızı alıp gidiyoruz ama, ne ile gideceğimizi hiç düşünmüyoruz... Benim yirmi-otuz lira param var. Tabiidir ki onları çocuklara bırakacağım. Fakat gittigimiz yerde ne yapacağım ?

Daha sonra ailesi ile veda ederken , içi sızlaya sızlaya refikasını teselliye çalışıyor ve adeta ağlamaya müheyya bir çocuk gibi dudakları kıvrıla kıvrıla ona şöyle söylüyordu: " Ancak senin çok iyi bildiğin bir şey vardır ki, ne senin ne de evlatlarının kursaklarına bir lokma haram şey sokmadım. Sizi, ancak hizmetime mukabil aldığım para ile yaşattım".

³ Cemâl Paşa'ya Almanya'da da huzur yoktu. Türk Askeri Mahkemesi, Enver ve Cemâl Paşaların asker kaçağı olarak rütbelerinin geri alınmasına ve bir yıl mahkumiyetine karar vermişti. *Der neue Orient*, V. Bd., Nr. 7 / 8, s.272; ayrıca Berlin'deki Türkiye Büyükelçiliği, Ermeni katliamında onların katkıları olduğu ve İstanbul'dan ayrılırken kamunun parasını yanlarında götürdükleri iddiasıyla, kısa süre önce Berlin'e iltica etmiş olan Cemâl Paşa, Milli Eğitim Bakanı Dr. Nasım Bey, eski Genel Vali Bedri Bey, İttihat ve Terakki üyesi Şakir Bey'in Türkiye'ye geri gönderilmesini istedi. Alman Devleti, Türkiye Büyükelçiliği'ne, bahsedilen şahısların geri sevklerinin kabulüne hazır olduğu cevabını verdi. Ancak bunun gerçekleşmesi için 11 Ocak 1917 tarihli Türk-Alman sevk antlaşmasının şartlarına uyup uymadığının araştırılması gerektiği belirtildi. Von KÜHLMANN, "Türkischer Staatsmanner", *Türkei* 159, Nr. 2, R. 13801.

⁴ Theodor WERNER de, *Die Türken unter der britischen Faust 1918-1923*, Berlin 1940 adlı eserinde, Türkiye için iki yol vardı der: Ya Almanya ile ya da İtilâf Devletlerinin biriyle anlaşma yapacaktı. Türkiye için tarafsızlık, emniyeti açısından garanti olmazdı", s.8. Ayrıca Werner, Atatürk'ün Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması hakkındaki düşüncelerini Mersinli Cemâl Paşa'ya 10 Ekim 1919 tarihli mektubunda şöyle yazdığını ifade eder: "Kötü sonuçundan dolayı bugün insanların nefret ettiği savaşa katılmamış olsaydık çok hoş olurdu. Ama katılmaktan başka alternatif yoktu. Çünkü savaşa katılmamak da silâhlı bir tarafsızlığı gerektiriyordu yani Boğazların kapatılmasını. Memleketimizin coğrafi yapısı , İstanbul'un

adamları, savaşa katılmayı istiyordu. Bunların başında Enver Paşa vardı. Hatta o, savaşı Almanların kazanacağına inanıyordu. Fakat meclisde, savaşa katılıp katılmama ve savaşa kimin yanında katılacağı konusunda fikir ayrılıkları mevcuttu. Savaşa katılmayı istemeyenler, savaşı Almanların kazanacağını düşünenler ve savaşı İtilâf Devletlerinin kazanacağını ümit edenler olmak üzere üç ayrı görüşün temsilcileri vardı. Tarafsız olanlar, kabinede sayı olarak fazla idiler. Onlar, ya tamamen savaşın karşısında ya da hemen bir tarafı kabul etmeme, bilakis memleketin menfaati için beklemeyi savunanlardı. Tarafsızlığı temsil edenler, Posta Bakanı Özkan Efendi, Tarım ve Ticaret Bakanı Süleyman Efendi, Maliye Bakanı Cavit, ayrıca başlangıçta Bahriye Nazırı Cemâl Paşa, sonuncusu Türk- Alman ittifak antlaşmasını sağlayan ve imzalayan Sadrazam ve Dışişleri Bakanı Sait Halim Paşa idi. Bu devlet adamları, İtilâf Devletlerinin zaferi durumunda Türkiye'yi tehdit edecek tehlikeyi iyi idrak ediyorlardı. Bu sebeple onlar, Türk dış politikasının gerçekleşmesi umudunu sağlayacak Üçlü İttifakın zaferini arzu ediyorlardı. Stratejik olarak çok önemli bir durumda olan Türkiye'yi sürekli olarak savaştan uzak tutmanın zorluğunu da biliyorlardı.⁵

Büyük bir Cihan Devleti'nin sadece Anadolu'ya sıkışıp kalmasını sağlayan bu savaşla ilgili olan komutanlardan konumuz gereği, Cemâl Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasındaki rolü üzerinde durulacaktır.

stratejik durumu ve Rusya'nın İtilâf Devletleri safinda yer alması, bizim seyirci olarak kalmamıza müsaade etmedi. Ayrıca ne paramız, ne silâhımız, ne sanayimiz, ne de silâhlı tarafsızlığı uygulayabilecek çaremiz vardı. İtilâf Devletlerinin özellikle İngiltere'nin gemilerimize el koyması ve donanma için halktan toplanan yedibuçuk milyon parayı gasp etmesi, aynı zamanda İtilâf Devletlerinin savaş ilân etmesi (bizim savaşa katılmamızdan dört ay önce), Osmanlı Devleti yok etme pahasına Ermeni Cumhuriyeti oluşturma kararının açıklanması, ve son olarak Bolşevikler tarafından ilân edilen gizli anlaşmaya göre, İstanbul'un Çarlık Rusya'ya söz verilmiş olması, bizi İtilâf Devletlerine karşı savaşmamızı gerektiren gerçeklerdi. s.8-9.

⁵ Carl MÜHLMANN, *Deutschland und die Türkei 1913-1914. Die Berufung der deutschen Militärmission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg*, Berlin 1929, s.53; Karl KLINGHART, *Denkwürdigkeiten des Marschalls İzzet Pascha*, Leipzig 1927, s. 270; Ayrıca bkz. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri* (Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1991, s. 310 vd. da Osmanlı Devleti'ni tarafsız tutmanın zorluğuna, hatta öncelikle devletin Almanlar safinda değil de İtilâf Devletleri yanında bulunmak istediğine ama İtilâf Devletlerinin buna "asla" yanaşmadıklarına dikkat çekilir. Sadrazam Halim Paşa'nın düşüncesi "müsellâh bir bitaraflık" (silâhlı tarafsızlık) tr, s. 315. Ama maalesef bu da başarısızdır. Onun için Paşa, kendi "görüşüne aykırı olarak" devletin harbe sokulması üzerine " gücenerak istifaya karar vermiş" ama istifası kabul edilmemiştir.

Savaşın ilk günlerinde Cemâl Paşa, şöyle düşünüyordu: “ Türkiye, kısa zamanda seferberlik ve savaş hazırlıklarını zor da olsa bitirmeli. Bu işlerini tamamlamadan önce savaşa girmemeli ve savaşan taraflardan birinin yanında gizli olarak yer almalı”. Enver Paşa’nın Kara Avrupa’sıyla bağlantılar kurduğu esnada, o da İtilâf Devletlerinin büyükelçileriyle ve temsilcileriyle kişisel ilişkileri vasıtasıyla aynı meseleleri tartışıyordu. O zamandan beri Cemâl Paşa hakkında, Alman düşmanlığı spekülasyonları devam edip gelmektedir.⁶ Yukarıda bahsedilen düşüncelerine rağmen Cemâl Paşa, az da olsa İtilâf Devletleri sempatisine sahipti. Bu sebeple Enver Paşa’nın duygu ve düşüncesinin karşısında idi. O, en tehlikeli faktörle iyi geçinmeyi, uyanıklığın kanunu olarak görüyordu. Bu da Üçlü İtilâf idi.⁷

İzzet Paşa da, Cemâl Paşa’nın ilk günlerde böyle düşündüğünü şu ifadelerle doğruluyor: “Parlamento toplantısı günü Sultan, meclis’i âyân ve mebusan üyelerine Yıldız bahçesinde çay verdi. Eve dönüşte Cemâl Paşa, beni arabasına aldı. Giderken sordu: Hangi tarafta savaşa girmemiz gerekir ? Cevap verdim: Hiç bir tarafta. Ona, hangi tehlikelerin, İtilâf Devletleri tarafından bizi tehdit ettiğini ve tarafsız olursak bizim için hangi avantajların olabileceğini açıkladım. Bu arada o, ne pahasına olursa olsun İtilâf Devletleri tarafında olmamızı istiyordu. Bu yolla Ege Denizi’ndeki adaları tekrar geri alma ümidini taşıyordu. O zaman tamamen fantastik gelen fikirleri ona aktarma teşebbüsünden vaz geçtim. Ertesi günü Paşa, Fransızları memleketlerine götüren geminin güvertesine gitti ve Fransa’nın iyiliği üzerine heyecanlı bir konuşma yaptı”.⁸ Başlangıçta böyle düşünen, daha sonraki günlerde olayların farklı gelişmesinden dolayı, Enver ve Talât Paşaların da tesiriyle Cemâl Paşa’nın düşüncesi değişmeye başlar. İtilâf Devletleriyle müzakereler kesildikten sonra, Cemâl Paşa bütün kalbiyle İttifak Devletleri tarafına geçer. Çünkü İstanbul’un geleceğiyle ilgili Rusya’ya verilen sözlerden dolayı İtilâf Devletleri, Türkiye ile ittifakı reddetmeşti ve Türkiye’den tarafsız kalmasını istemişti”.⁹ Bu Cemâl Paşa’nın tutumunun zamanla

⁶ MÜHLMANN, s. 56; KRESS, s. 4.

⁷ KRESS, s. 3; MÜHLMANN, s. 29.

⁸ KLINGHARDT, s. 270; Bu bilgiyi bizzat Ahmet İzzet Paşa, hatıratında doğrulamaktadır. Yalnız “ İtilâf tarafını seçersek İtalya’dan Trablusgarb’ı alabiliriz” görüşündedir. Paşa, Ege Denizi’ndeki adalardan söz etmemektedir. Bkz. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c.I, İstanbul 1992, s. 181-182.

⁹ KRESS, s. 4.

değişmesine vesile olmuştu. Rus Büyükelçisi Giers de, Cemâl Paşa'nın tutumunun zamanla netleştiğini, onun İngiliz Büyükelçisiyle bir konuşmasında, Türkiye'nin yerinin merkezi güçlerin yanı olduğunu açıkca söylediğini yazmaktadır.¹⁰

Ayrıca Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntıdan dolayı para meselesi önemli rol oynuyordu. Alman Devleti, Türkiye'yi maddi olarak koruma sözü veriyordu. Bunun üzerine savaş için 500 milyon Frankı Türkiye'ye gönderdi. Bundan başka Türkiye'nin buradaki bir Alman bankasında bulunan 5 milyon Türk lirasını kullanması vaadinde bulundu.¹¹ Türkiye, bu yardımlarla acil ihtiyaçlarını karşılama düşüncesindeydi ve onun için çok cazip geliyordu. Bu maddi yardım Türkiye'nin Almanya'nın yanında alelâcele savaşa iştirak etmesinde rol oynayan öğelerden bir tanesiydi.

Giers de, 16 Ekim tarihli raporunda, maddi yardımı doğrulamaktadır. Wangenheim, Enver Paşa ve Talât Bey arasında vuku bulan bir konuşmada Türkiye'nin, bağlayıcı açıklamayı yapmış olduğunu ve temel şart olarak maddi yardımı öne sürdüğü ve bunun üzerine yardımın kısa süre sonra başladığını yazar.¹²

Osmanlı ordusunda Liman von Sanders'in yaveri olarak hizmet etmiş olan Carl Mühlmann ise, "Almanya ve Türkiye" adlı eserinde, Türkiye'nin savaşa kendi menfaatleri açısından girdiğini yazmaktadır. Böylece Türkiye'nin soyutlanmadan ve kapütülasyonlardan kurtulmuş olduğunu belirtmektedir. Cemâl Paşa'nın da hatıratında belirttiği gibi, o, Türkiye'nin tarafsız kalmasının mümkün olmadığını yazmaktadır¹³. O, 2 Ağustos Türk-Alman dostluk

¹⁰ Mai Rudolf KAUFMANN, "Zehn Jahre Jungtürkentum", *Der Neue Orient*, Bd. 4, 1918, s. 260.

¹¹ MÜHLMANN, s. 74.

¹² KAUFMANN, s.260; Almanların yardımının karşılıksız değil, "borç" mahiyetinde olduğunu özellikle hatırd tutulmasında fayda vardır.

¹³ Cemâl Paşa, Hatıraları'nda Osmanlı Devleti'nin 1914'teki acıklı halini çok açık anlatır. Fransızlara yaptığı şu açıklama, durumu bütün vehameti ortaya koymaktadır: "Memleketin üç silâhlı kuvveti vardır: Birincisi ordusu, ikincisi donanması, üçüncüsü de jandarması ! Biz bunlardan birincisinin ıslahını Almanlara, ikincisinin ıslahını İngilizlere, üçüncüsünün tensikini Fransızlara bırakmışız. Şimdi bunda münakaşayı mucib ne görüyorsunuz? Ordumuzu Rusların tensikine bırakmamızı mı arzu ediyorsunuz ?(s.91). Cemâl Paşa, hatıralarının devamında konu ile ilgili detay bilgi de verir. Aslında İngilizlere teslim ve havale edilen iş sadece donanmanın ıslahı değildir. Bağdat Demiryollarının Basra'ya doğru uzatılması,

antlaşmasının yapılmasından sonra Alman Hükümeti ve ordu kumandanlarının, Ruslara karşı Osmanlı Devleti'ni tahrik ettiğini ve 29 Ekim hareketi için bütün sorumluluğu Başkumandan Vekili olan Enver Paşa'nın aldığını vurgulamaktadır.¹⁴

Gizli Türk-Alman görüşmelerinden ve Enver Paşa'nın Talât ve Cemâl Paşalarla müzakerelerinden sonra savaşa Almanya'nın yanında iştirak etme konusunda herhangi bir tereddüt kalmaz. Alman Genel Kurmayı'nın sürekli baskısı ve İmparator'un Türkiye'nin hemen savaşa girmesi isteği üzerine¹⁵ Enver Paşa, 22 Ekim'de filo şefi Amiral Souchon'a şu emri verdi: "Türk filosu,

Dicle-Fırat üzerinde gemi çalıştırma meselesinin İngilizler lehine halli, İçişleri Bakanlığına İngiliz Genel Müfettişi ve birkaç İngiliz dahiliye müfettişi tayini, gümrüklerin ıslahının İngilizlere havalesi, tersanelerimizin ıslahının İngiliz şirketlerine verilmesi, Ermenilerin oturduğu vilâyetlerin idaresinin İngiliz memurlarına verilmek istenmesi gibi (s. 130-131) milli varlık ve bağımsızlıkla telif edilemeyecek ama İngilizleri memnun edecek uygulamalar yapılmıştır. Böylece İngiliz-Rus anlaşması ile değişen İngiliz siyaseti lehe döndürülmek istenmektedir. (s.132). Aynı şekilde Fransızlara sadece jandarmanın ıslahı verilmez. Lübnan Dağları (Cebel-i Lübnan) jandarması bile, Fransızları memnun etmek için Fransız generale teslim edilir. Mali işlerin ıslahı, maliye memurlarının genel müfettişliği de bir Fransızla tevdi edilmiştir. Yine uygun olmadığı halde Fransızlara 6 destroyer ve 2 denizaltı ile birçok dağ topu siparişi verilir. "Fransa-Türkiye Dostluk Cemiyeti" kurulur. Cemiyetin İstanbul'daki başkanı bizzat Cemâl Paşa'dır.(s. 132-134) Türk- Fransız yakınlaşmasında önemli gayretleri görülen Cemâl Paşa, 1914 Temmuz'unda Fransa'ya gider. Çok açık bir şekilde Türkiye'nin "Üçlü İtilâf" a alınmasını teklif eder. (s.139) Ama Fransa kendisine, müttefiklerden bağımsız karar veremeyeceğini bildirerek kaypak cevap verir. Sonuç reddir. (s. 140) Cemâl Paşa'ya "Legion d'honneur" nişanının verilmesi neticeyi değiştirmemiştir. Zaten kendisinden habersiz, "Sadrazam ve Hariciye Nazırı ile Alman Sefiri 27 Temmuz 1914'te "Alman-Türkiye İttifakını" imzalamışlardır. Bunun üzerine Talât Paşa, "Alman İttifakına ne dersin" diye sorunca; "Türkiye'yi münferit vaziyetten kurtaracak olan böyle bir ittifakı derakap kabul ederim" der. (s.142) Artık 2 Ağustos 1914'te gerçekleşecek sarıh Türk-Alman ittifakının önü açılmıştır; Theodor Wiegand da, 21. 12. 1917 tarihinde İstanbul'a yapılan yolculukta Cemâl Paşa'nın kendisine , Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa iştiraki hakkında şöyle söylediğini yazar: "Tarafsız kalsaydık, durumumuz Yunanistan'daki gibi tamamen çekilmez olurdu. İtilâf Devletlerine bağlanmış olsaydık ve onlar galip gelselerdi, geleceğimiz mühürlenecekti, çünkü galip devletler kısa süre sonra memleketimizi taksim edeceklerdi. Bu sebeple, tehlikeleri aşabilmek için Almanya'nın yanında olmak zorundaydık. İtilâf Devletleriyle birlikte kazanmış olsaydık, kaderimiz yine aynı olacaktı. Şu anda Müttefik Devletlerin galip gelme şansının hâlâ olması, belki bizi Rus, İngiliz ve Fransızların taksim etme tehlikesinden uzun süre kurtarmış olacak. *Halbmond im letzten Viertel, Briefe und Reiseberichte aus der alten Türkei von Theodor und Marie Wiegand 1895 bis 1918*, Herausgegeben und erläutert von Gerhard Wiegand, München 1970.

¹⁴ MÜHLMANN, s. 70-71.

¹⁵ JASCHKE, Gotthard, "Zum Eintritt der Türkei in den Weltkrieg", *Die Welt des Islams*, Volume 19, Leiden, E.J. Brill, 1979, s.223.

Karadeniz’de deniz hükümranlığını kazanmalı. Rus filosunu arayınız ve savaş ilânı yapmaksızın, nerede bulursanız, onlara saldırınız”¹⁶. Daha sonra 25 Ekim’de Cemâl Paşa da, Türk gemi kumandanlarına Souchon’a itaat etmeleri emrini verdi. Çünkü Souchon, Sultanın emriyle hareket ediyordu. Morgenthau ve Harry Stürmer’in Cemâl Paşa’nın Souchon’un Rus limanlarına ateş etmesini ilk olarak daha sonraki akşam kulübünde işittiği ve hiddetten sıçradığı iddiaları efsane dünyasına dahildir.¹⁷

Fakat göz ardı edilemez gerçekler, bazı devlet adamlarını sürekli rahatsız ediyordu. Şüphesiz Türkiye için tehlikeli olan Üçlü İtilâf idi. Çünkü Rusya, Küçük Asya’da doğrudan doğruya sınır komşusu durumundaydı. Karadeniz’de güçlü bir rakip olan Rusya, Türk Devleti için doğrudan ve yüzyıllardan beri devam eden tehlike oluşturunuyordu. Hint Okyanusu’nda ve Akdeniz’de deniz hükümranlığını elinde bulunduran İngiltere ve Fransa, Rusların Türklere karşı yapacağı bir saldırıda büyük destek verebilecek durumdaydı. Bu, Türkiye’yi yöneten devlet adamlarının dogması idi. –Meclis Başkanı Halil Bey’in ve Bahriye Nazırı Cemâl Bey’in de-.¹⁸

“Türkiye’nin Birinci Dünya Savaşı’na İştirak Etmesi” adlı bir makale yazan Schüle, yukarıda zikredilen durumları nazar-ı dikkate alarak, Türkiye’nin gerçek hedefine ulaştığını yazmaktadır. O, şöyle devam ediyor: “Türkiye, tehlikeli soyutlanmayı yendi. Türkiye, Rus saldırısı durumunda Müttefik Devletlerin yardımını kesinleştirdi. Bahriye Nazırı Cemâl Paşa’nın da daha sonra insan ne isterse onu söyleyebilir, ama Almanya, güçlü bir Türkiye’yi görmek isteyen tek devlettir”¹⁹ dediğini yazmaktadır.

Daha sonra İtilâf Devletleri, Osmanlı Devleti’ne karşı savaş ilân etti. Sadrazam, görevi bırakmak istedi. Enver ve Cemâl Paşalar, ona Almanya ile

¹⁶ JASCHKE, s.223.

¹⁷ Jehuda L. WALLAH, *Anatomie einer Militärhilfe. Der preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*, Düsseldorf 1976, s. 166. Çev. Em. Tug. General Fahri ÇELİKER, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye’de Prusya-Alman Askeri Heyetleri, 1835-1919*, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüd. Bsk. Yayınları, Ankara 1985; kıyaslayınız, Hermann LOREY, *Der Krieg in den türkischen Gewässern*, 1. Bd., Berlin 1928, s. 46-47.

¹⁸ Ernst SCHÜLE, “Der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg”, *Berliner Monatshefte*, Berlin 1935, s. 212.

¹⁹ SCHÜLE, s. 215.

ittifak imzalandığını, Alman arkadaşlarla daha başka müzakerelerin de kabul edildiğini açıkladılar. Kararsız sadrazam, boyun eğdi.²⁰ Ancak bu oldu bitti, kabinede bölünmeye neden oldu. Maliye Bakanı Cavit Bey (Müslüman Yahudi), Posta Bakanı Oskan (Ermeni), Ziraat Bakanı Süleyman el Sultani (Arap), Çalışma Bakanı Çürüksulu Mahmut Paşa (Türk), savaşa karşı konuşular ve istifa ettiler. Görevinde kalan bakanlar, savaşa katılmanın gerekliliği üzerine onay için Sultanın önüne konulacak protokolü tamamladılar. Bunlar: Said Halim, Enver, Cemâl, Talât, Adalet Bakanı İbrahim Bey, Milli Eğitim Bakanı Şükrü Bey, Şeyhülislâm Hayri Efendi, Meclis Reisi Halil Beydi.²¹

Pomiankowski de bu konudaki görüşünü şöyle açıklıyor: “ Benim kanaatime göre Alman korkusu Türkiye'nin aksaklığına gerekçe gösterilemez. Merkezi güçlere bağlanması için politik motifler zorluyordu. Komitenin üç güçlü kişisi Enver, Talât ve –ilk zamanlar karşı olmasına rağmen- Cemâl de tamamen Almanya lehine idiler”²².

Türkiye'nin Müttefik Devletlerinin yanında savaşa katılmasında Cemâl Paşa'nın rolü nisbeten az olmuştur. Enver Paşa'nın Almanlarla yapmış olduğu gizli görüşme ve anlaşmalardan Cemâl Paşa'nın haberi yoktur. Farklı bir alternatifin olmadığı gerçeğinin de ortaya çıkması, Enver ve Talât Beylerin ikna etmesi ile Cemâl Paşa da birlikte hareket gereğine inanmıştır. Zaten İtilâf Devletlerinin hedefi, Türkiye üzerindeki emellerini gerçekleştirmektir. Bu sebeple Türkiye'nin kendilerinin yanında yer almasına hiç sıcak bakmıyorlardı.

²⁰ Mahmut Kemal İNAL, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Cüz:12, İstanbul 1969 (MEB), s. 1898'de Mehmed Said Halim Paşa'nın sadrazamlıktan istifa ettiğini ama istifasının geri alışı sebebini şöyle açıkladığını yazar:” O vakit düşündüm ve memleketi böyle bir felaket içinde bırakıp çekilmeği vicdanen muvafık görmedim. Eğer böyle düşünmese idim, kendi şahsımı kurtarırdım. Fakat memleket felâkete giderken ne olursa olsun ben çekileyim, demeğe vicdanım kail olmadı”. s.1898-1899; KÜHLMANN da, Sadrazamın formalite rol oynadığını, Rusya'ya karşı düşmanlığın başlamasına şaşırdığını ve bu sebeple görevi bırakmak istediğini, Komitenin şiddetli baskısından dolayı görevinde kaldığını yazar. *Türkische Ministerien*, *Türkei 161*, R. 13820, Bd. 5, Pera, 5 Februar 1917.

²¹ Kurt ZİEMKE, *Die Neue Türkei, Politische Entwicklung 1914 –1929*, Berlin und Leipzig, s. 36-37;

²² Joseph POMIANKOWSKI, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches, Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Amaltea-Verlag, Zürich-Wien-Leipzig, s.76. Türk. Çev. Kemal TURAN, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, İstanbul 1990. Çevirinin iyi yapılmadığı hakkında Taner Akçam, “Bir kitap çevirisi üzerine” adlı tenkit yazısı yazar. *Tarih ve Toplum*, Sayı 120, Aralık 1993, s.59-61.

Bu çok aşikârdı. Onlar, uzun yıllardır mevcut olan emperyalist düşüncelerini Anadolu'da gerçekleştirmek istiyorlardı.

Netice bilinmektedir. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda fiilen dünyaya gözlerini kapatmıştır. Onun sonunu hazırlayan bu savaşta Türk insanı, çok acı çekmiştir. Zor şartlarda birçok cephede savaşan Türk Milleti, her cephede yenilmemesine rağmen, sonunda Mondros Silâh Bırakması Antlaşması'yla teslim olmuştur.

**c- Almanya Şam Konsolosu Loytved Hardegg'in Cemâl Paşa
Hakkında Başbakanına Yazdığı Bir Ekim 1915 Tarihli
Rapor**

Özellikle Sultan II. Abdülhamit'le başlayan Türk-Alman dostluğu ve işbirliği Osmanlı Devleti'nin son döneminde doruk noktasına ulaşmıştır. Bu sebeple Almanlar, Türkleri yakinen tanıyorlar ve haklarında her türlü bilgiye sahiptirler. Bu işbirliği neticesinde Osmanlı Devleti bünyesinde görev alan bir çok Alman, Türkler hakkında görüşlerini ihtiva eden eserler yazmıştır. Aşağıdaki yazı da bunlardan bir tanesidir. Burada metnin Türkçesi verilmektedir:

“Cemâl Paşa'nın telgrafla daveti üzerine geçen ayın 23'ünde Filistin'e gittim ve ordu karargâhında ayın 27'sine kadar misafir olarak kaldım. Paşa, benim oraya gidişim ve geri dönüşüm için kendi arabasını emrime tahsis etti. Daha önce Cemâl Paşa, beni uzun bir süre için Air Sofar'a davet etmişti. Bu son daveti için herhangi bir resmi sebep bulunmuyordu. O, sadece beni görmek istiyordu. Çünkü, benim kişisel dostluğuma değer verdiğini ve benimle fikir teatisinde bulunmak istediğini tekrar göstermek istiyordu. Onunla iyi diyalog kurmam resmi görevim açısından gerekli olduğu için, onun davetine hiç tereddütsüz icabetmek gerektiğine inanıyordum. Bu diyaloglar vasıtasıyla bir çok resmi işlerin yoluna konulması kolaylaşacaktı. O, Suriye'de her türlü meseleye müdahale edebiliyordu. Hemen hemen bütün ricalarımı anında yerine getirdi. Şam ve Hayfa'daki sivil memurlar, Cemâl Paşa ile iyi diyalogumu ve telefon edeceğimi bildikleri için korkularından resmi işlerime karşı zorluk çıkaramıyorlardı. Ayrıca onunla samimi görüşmelerim vasıtasıyla, Almanlar hakkındaki yanlış değerlendirmelerini bertaraf edecek fırsatları buluyordum. Sonuç olarak onunla olan ilişkilerimi, mümkün olduğu kadar Almanlar lehine kullanıyordum.

Cemâl Paşa, Türkiye'de çok azını tanıdığım, belirgin Doğulu hükümdarlık kabiliyeti²³ olan bir şahsiyettir. O, ihtilâlcî, lider ve tiran karakterine sahiptir. Kabalık

²³ KRESS de Cemâl Paşa'nın kabiliyetini ve eğitimini şöyle değerlendiriyordu: “Başkomutan olarak askeri eğitim ve tecrübesindeki eksikliğini büyük ölçüde keskin düşünme gücü ve ilhamı vasıtasıyla gideriyordu. Ayrıca sürekli olarak doğruyu bulan askeri hissi, büyük irade gücü, inanılmaz derecede hızlı ve güçlü anlama yeteneği ve bütün doğrularda

ve tatlılıkla doğulu kitleleri etkilemeyi ve onları kendi isteği doğrultusunda yönlendirmeyi bilirdi. Kendine güvenci fazla ve genç Türkiye'nin üç ayağından biriydi. Gittikçe artan vatan aşkı, ona az bir sorumluluk sevinci ve bütün kamu işlerinde kendisini herkesten üstün gören bir güç veriyordu. Diğer taraftan iyi kalpliliği ve çok hayırsever görünme eğilimi, onu özellikle ilk zamanlarındaki faaliyetlerinde bazı sakıncalı çıkar eğilimine sevk etti. Çok iyi süslenmiş ve boyanmış ricaları –bilhassa güzel bayanları²⁴ reddetmek ona zor geliyordu. İtilâf Devletleri vatandaşlarının, bazı Suriyelilerin davranışları ve kendisinin bazı tutumları, şüpheleri doğuruyordu.

Cemâl Paşa, sıcak kanlı, ateşli ve heyecanlıdır. O zeki ve çok hızlı kavrama yeteneğine sahipti. Fakat yeterli eğitim ve bilgisi²⁵ yoktu. Teferruatlı ve çok irdelenmesi gereken plânlara göre çalışan sağduyulu bir kafaya sahip değildi. O andaki ilhamına göre hızlı kararlar verirdi. Çünkü inanılmaz derecede politik dehasının şansına güveni vardı. Bütün oyunlardan sadece poker oynaması, bana karakteristik görünmektedir...

Yetenekli Alman Kurmay Başkanı dışında, askeri ve sivil meseleler için zeki ve tecrübeli, özverili ve güvenilir, onu aceleci kararlardan uzak tutacak, daima doğru olanları söyleyebilecek bir Türk memura sahip olsaydı, Cemâl Paşa için çok iyi olurdu. Şu anda ona sivil meselelerde Kurmay Vekili Yarbay Ali Fuat Bey danışmanlık yapıyor. Ali Fuat Bey ciddi, yetenekli bir aydın subaydır. Fakat Arapların haklı istek ve özellikleri için yetenekli anlayışa sahip değildi, zira çok gururlu bir Türktü. Bu sebepten Ali Fuat Bey az sevilirdi. Ayrıca Cemâl Paşa, daha önce parlamenter olan Akkollu Assad Şakir adında bir Arap danışmana sahipti. O, tecrübeli ve kurnaz politikacı idi. Suriyelileri çok iyi tanıyordu. Fakat müsbet karektere sahip değildi. Genel menfaatlerden ziyade kişisel ve siyasi menfaatlerini ön planda tutardı. Bu sebeplerden dolayı ona halk, fazla güven duymuyordu. Cemâl Paşa, onu; Jöntürlere yıllardan beri olan bağlılığından, konuşma sanatı ile Türk diline hakimiyetinden ve saraydaki neşe dolu fıkralarından dolayı görevlendirdi”.

Cemâl Paşa'nın yabancı ülke sempatisine gelince: “Eđitimi ve Fransızca dil bilgisi ve Fransa'nın etkili şahsiyetleriyle bugüne kadar olan ilişkileri dolayısıyla Fransızlara karşı sempatisi bulunmaktaydı. Onun çevresindeki en önemli subaylar uzun yıllar Fransa'da bulunmuşlardı.” Cemâl Paşa, kişisel diyaloglarında ve siyasi faaliyetlerinde etkili olabilmek için, yetenekli ve zeki olduğunu sürekli göstermeye gayret ediyordu. Hayfa'da, Karmel Dağı üzerinde bulunan “monument national français'i” yıktırdı ve Halep'teki Fransız Generali Kleber'in katili (Suliman Halebi'nin) şerefine bu isimle bir okul yaptırttı. İki oğlunu Almanya'ya tahsile gönderdi. Alman stil ve üslubu için sempatiye sahip olmasına rağmen, kendisi bu özellikleri taşımıyordu. Oğlu hakkında bilgi için öğretmenine yazılan mektup, tarafımdan Almancaya çevrildi. Mektubunda oğlunu Alman sadeliğine, samimiyetine ve metotlu çalışmaya teşvik edilmesini öğretmenden rica ediyordu. Alman öğretmen, oğlunun son bağlantıda geri

mevcut olan, ama onda çok daha fazla olan yeteneği vasıtasıyla kritik durumlarda yardım bulma ve sağlama da mevcuttu”, s. 2-5.

²⁴ Ziya ŞAKİR de, aynı eserinde Cemâl Paşa'nın tab'an azametli, gösterişi sever, biraz da zevk ehli ve hovarda karakterinin olduğunu yazar.

²⁵ Cemâl Paşa'yı yakinen tanıyan Falih Rıfkı ATAY da, onun iyi asker olmadığını ve mükemmel levazımcılık yaptığını yazıyor, *Zeytin Dağı*, s. 78.

kaldığını ve işlerde sebat etmediğini bildirdiğinde, Cemâl Paşa bana şöyle söyledi: "Bu bizim şanssızlığımız". Sanırım Cemâl Paşa, savaştan sonra Almanya'ya bir seyahat yapmak istiyor. Onun gönlünü Almanya için kazanmak, zor olmasa gerek. Onu yakinen tanımayan buradaki ve İstanbul'daki Alman yöneticileri tarafından Alman düşmanı ve olumsuz değerlendirilmesi üzerine rahatsızlığını²⁶ tekrar bana ifade etti. Kendisiyle hergün yapacak işleri olan buradaki Alman temsilcileri; Kurmay Başkanı Albay Freiherr von Kress, Meissner Paşa ve Demiryolu Müdürü Dieckmann, ona karşı samimi ve saygılı davrandıklarında çok memnun oluyordu. İsimleri zikredilen bu Alman beyler, Cemâl Paşa'yla seve seve birlikte çalışabileceklerini ve her zaman ondan ciddi destek bulduklarını bana devamlı söylüyorlardı. Cemâl Paşa, onlardan sadece bir şey istiyordu: Başkomutan olarak görülmesi ve masallardaki gibi dolaşmaması. Örneğin İstanbul'daki Alman askeri sağlık işleri sorumlusu Herr Meyer'in, IV. Ordu emrine verilen Alman Doktor Stutzin'i Cemâl Paşa'ya haber vermeden ve sormadan İstanbul'a görevlendirilmiş olması gibi. O, Liman von Sanders Paşa'nın askeri misyon temsilcileri hakkında, kendisine gerekli saygıyı göstermedikleri için zaman zaman şikayette bulunuyordu. Cemâl Paşa, savaştan sonra Alman öğretmenlerini Bahriye Nazırlığında görevlendirmeye niyetli olduğunu bana söyledi. O, Alman eğitimcilerin, bu zamana kadar bir Alman komuta merkezine bağlı olması sistemine karşıydı. Bu sistem, bir çok geçimsizliğe sebep oluyordu.

Cemâl Paşa, Osmanlı eğitim sisteminin düzeltilmesine büyük önem veriyordu. Alman eğitim gücüyle, Osmanlı okullarında reform yapmağa çok istekliydi. O, sadece Almanlardan Türk devlet menfaatlerinin ön plâna konulmasını arzu ediyordu. Almanya, okulları vasıtasıyla Suriye'deki Türk kolonisinin oluşmasına yardımcı olursa, çok minnettar olacağını söyledi. Özellikle Hayfa'daki Yahudi-Alman teknik okuluna özel önem veriyordu. Oraya mümkün olduğu kadar çok Müslüman alınmasını, sadece veya çok sayıda Yahudi alınmamasını; ayrıca en azından alt sınıflarda Türkçe eğitim yapılmasını istiyordu. O, dini okulların düşmanıydı. Onları devlet için tehlikeli görüyordu. Çünkü Fransız, Amerikan ve İngiliz misyonerlik okulları vasıtasıyla ilerlemiş olan Hıristiyan unsurlar, Müslüman halka pahalıya mal oluyordu.

Şayet Cemâl Paşa, savaştan sonra Suriye'nin genel valisi olursa –bu olasılıktan bana bahsetti- o zaman onun istekleri nazar-ı dikkate alınacak. Cemâl Paşa'nın on ay zarfında buradaki faaliyetlerine çok yenisini ilâve edeceğinden, hiç şüphe yok. Abdülhamit'ten beri çok itibar kaybetmiş olan devlet, bunu hızla yeniden kazanacaktır."²⁷

Cemâl Paşa, ilk günlerde Alman düşmanı gibi lanse edilmiş olsa da, daha sonraki günlerde onunla diyalogu olan her Almanın, ondan övgüyle bahsettiği görülmektedir. Bunda Almanların Cemâl Paşa'ya istedikleri herşeyi yaptırmış

²⁶ Cemâl Paşa'nın "Alman düşmanlığı" üzerine Berlin'de spekülasyonlar devam ederken, kendisi için acı veren ve yaralayan bu söylentilerin bitirilmesini Kress'ten rica eder. Kress, "Paşa'nın bütün alanlarda Almanlara karşı devamlı artan bir güven sergilediğini ve onların zor işlerinin kolayca çözümünü için mümkün olduğu kadar çaba sarfettiğini" söyler. S. 4; ayrıca Kress, "Achmed Djemal Pascha" *Zwischen Kaukasus und Sinai, Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer*, Bd. 3, Sangerhausen 1923, adlı eserinde; Cemâl Paşa'nın ne Almanya düşmanı, ne de İtilâf Devletleri dostu olduğunu, onun sadece Türk olduğunu yazar. S.14.

²⁷ *Türket* 159, N. 2, Bd. 14-15, R. 13799.

olmaları, büyük rol oynamıştır. Cemâl Paşa'nın Alman misyon temsilcileri ve görevlilerine fevkâlade iyi davrandığı görülmektedir. Onun sempati duyduğu bir başka millet de Ermenilerdir. Onlarla ilgili tehcir olayı görtüş ve düşüncesi aşağıda verilmektedir.

d- 1915 Sözde Ermeni Katliamı Üzerine *Der Neue Orient* Dergisinin
Cemâl Paşa ile Mülâkatı

Osmanlı Devleti'nin son yarım yüzyılında suni olarak ortaya çıkarılan Ermeni meselesi, günümüzde de devam etmektedir. Bu olayların ortaya çıkmasında bizzat Batı'nın ve Ermenilerin rolü²⁸ olduğu aşikârdır. Günümüzde meselenin aşılabilmesi için olayların çıkış sebepleri, gelişmesi ve sonuçlarının objektif olarak ortaya konulması gerekmektedir. Bugün Batı kamuoyu ve Ermenilerin her yıl katliam diye nümâyîş yaptıkları 24 Nisan, 2345 kişinin tutuklanması günüdür.²⁹ Fakat onlar, ısrarla bu olayların hesabının Türklerden

²⁸ Ermeniler uzun zamandan beri Batılıların da tahriki ile huzuru bozup, Türk halkına her fırsatta saldırmıştır. Bu saldırılar Birinci Dünya Savaşı öncesi ve esnasında devam etmiştir. Bunu doğrulayan bir çok Alman belgesi bulunmaktadır. Bunun için iki misal: Van ve çevresinde bulunan 2800 Müslüman, Ermenilerin yapabileceği bir katliamdan kurtulmak için, Van Gölü'nün kuzeyindeki Adilcevaz'a 7 gemiyle kaçarken, gemilerin Ermeniler tarafından batırılması üzerine Müslümanların tamamı ölmüştür. *Türkei 183*, R. 14088, Bd. 39, f. Bd. 40, Constantinople 28 September 1915; Ermenilere karşı yumuşak olan Maraş Mutasarrıfının haberine göre 1916 yılının Mayıs ayında kendilerini Suriyeli olarak takdim eden ve İngiliz silâhları taşıyan Ermeniler yakalanır. Mutasarrıf tarafından alınan ifadeler neticesinde onların Rus ve İngilizlerle bağlantılı gizli bir örgüte bağlı olduğu ortaya çıkar. Onlar, Halep'te silâh deposu olarak kullanılan bir ev ismi bildirirler. Bu ev gerçekten mevcuttur. Maraş'ta yukarıda zikredilen kişilerin yakalanması üzerine Cemâl Paşa, bütün Maraş'ı temizlemeyi ve daha önce dışarıdan (Halep'ten) yerleştirilmiş tüm ilticacıların daha ileri sürülmesi emrini verdi. *Türkei 183*, R. 14083, Bd. 44-45; Cemâl Paşa da hatıratında, Ermenilerle Türkler arasındaki düşmanlığın din ayrılığından ileri gelmediğini, bu düşmanlığın Rusya tarafından sokulduğunu, önceleri Türklerle Ermeniler arasında en küçük bir anlaşmazlık bulunmadığını; tam tersine Türklerle Ermenilerin birbirlerine namuslarını dahi itimat edebilecek derecede komşuluk ve dostluk ilişkilerinin bulunduğunu belirtir. Vaktaki Ruslar, büyük bir istila hırsıyla Türk Devleti'ne karşı Rumeli'nde Rum, Bulgar, Sırpı kullandığı gibi Anadolu'da da Gürcülerden sonra Ermenileri kullanmayı uygun bulmuşlardı. Ayrıca Avrupa'da gelişmeye başlayan milliyetçi cereyanlar, tahsil ve ticaret için Avrupa ve Amerika'ya gitmiş olan Ermeni gençlerinin, milletlerinin siyasi hayata malik olmalarını arzu edecek bir düşünce edinmelerine sebep olmuştu. Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin en sıkışık zamanlarında daima Ermeni meselesini öne sürdüğünü ve arkasına da İngiltere ve Fransa'yı taktığını, bu durumu uzun yıllar sürdürdüğünü, böylece Türklerle Ermenileri birbirine can düşmanı yaptığını belirtir.

²⁹ Kamuran GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988, s. 213; Azmı SÜSLÜ, *Ermeniler ve Tehcir Olayı*, Ankara 1990 s. 106-109.

sorulmasını istemektedirler. Ama onlar niçin Ermeni tehcirinin yapıldığını³⁰ bilmek istememektedirler. Tehcir esnasında o günün olumsuz yol ve iaş şartlarında Ermenilerin bir kısmının öldüğü gerçektir. Ama iddia edildiği gibi rakam yüksek³¹ değildir. Hatta onların ölü sayısı, Ermenilerin sebep olduğu olaylarda ölen Türklerin sayısının çok daha altındadır.

³⁰ Carl MÜHLMANN, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkriege*, adlı eserinde şöyle yazmaktadır: “Als der Krieg ausbrach, stellten die Armenier, von denen grosse Teile auch in Transkaukasien Wohnten, auf Seite der Russen, in der Hoffnung, von der Türkenherrschaft befreit zu werden. Sie nahmen teilweise offen feindselige Haltung an. In dem von Russen bestzten türkischen Gebiet traten unter deren Duldung armenische Banden gewalttätig gegen die wehrlose türkische Bevölkerung auf. Die türkische Antwort auf die armenische Haltung war die Aussiedlung der noch unter türkischer Herrschaft lebenden armenischen Bevölkerung. Schon vor der Front überlegenen Feind, wollten die Türken nicht auch noch im rückwärtigen Gebiet einen gefährlichen, verstreckten Gegner sein Unwesen treiben lassen. Die harte Art und Weise der Durchführung der Austreibung soll nicht bestritten werden, wenngleich nicht nur böser Wille, sondern mehr die unzulängliche Versorgungslage Anatoliens an dem grossen Sterben die Schuld tragen. Aber die Massnahme der Aussiedlung als solche war wenigstens im eigentlichen Kriegsgebiet eine politische und militarische Notwendigkeit. Unter den Folgen hatten die Türken allerdings selbst zu leiden. S. 276-277. (Özet olarak; Mühlmann, burada Ermenilerin savaş başladıktan sonra Rusların yanında yer aldıklarını ve masum bir çok Türkü katlettiklerini yazmaktadır. Bu sebeple Türklerin tehcir olayını gerçekleştirdiğini ve ölümlere Anadolu'nun ağır şartlarının sebep olduğunu yazmaktadır. Ayrıca o, bunun politik ve askeri olarak gerekli olduğunu da belirtmektedir); Paris Rus Büyükelçisi İswolski, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği Ekim 1916 tarihli telgrafta şöyle yazmaktadır: “İhtilâlcî komitelerin kararlarına uygun olarak Ermeniler, Türk ordu ve memurlarına saldırmaya, Müslüman halka işkence yapmaya ve çeşitli bölgelerde sürekli isyana teşebbüs ettiler. Ermeni ayaklanması tehlikesinden dolayı hükümet, bütün Ermenileri savaş bölgesinden uzaklaştırmaya zorlandı. Ermenilerin tehciri esnasında bazı saldırılar meydana geldi. Araştırma için derhal komisyon gönderildi ve göçmenlerin menfaatlerini korumak üzere bir kanun yayımlandı. *Die europäischen Mächte und die Türkei während des Weltkrieges, die Aufteilung der asiatischen Türkei, Nach den Geheimdokumenten des ehem. Ministeriums für Auswärtige Angelegenheiten, unter der Redaktion von E. Adamow*, (Almancaya çev. Kurt Kersten und Boris Mironow), Dresden 1932, s. 160; Kendisi bir Ermeni olan Artem Ohandjanian da, Türkiye'nin bu tehciri yapmaktaki tek hedefinin Doğu illerinin güvenliğini sağlamak, ayrıca Ermenilerin örgütlenmemesi için birbiriyle olan diyalogunu kesmek olduğunu yazmaktadır. *Österreich-Ungarn und Armenien 1914-1918*, Wien 1986, s. 208; Yves TERNON, *Armenien, Geschichte eines Völkermords*, Frankfurt 1981, adlı eserinde Reno Pinon'un, “*die Ausrottung der Armenier- Methode der Deutschen, Ausführung durch die Türken*, adlı kitabında Ermeni katliamı için Almanları sorumlu tuttuğunun yazar, s. 210-211; Ayrıca Uwe Feigel, *Das evangelische Deutschland und Armenien*, Göttingen 1989, adlı eserinde, bir Türk subayının Ermeni Papazı Palakian'a tehcir esnasında eşlik ederken, Almanya'nın bu önemi almada parmağının olduğunu, fakat görünüşte protesto ettiğini söylediğini yazmaktadır, s. 195.

³¹ Bir Alman belgesinde şöyle yazar: “İngilizlerin, 800 000 Ermeni katledildi iddialarına karşı koymak tehlikeli görünüyor. Türkiye'deki durumu tanıyan hiç kimse bu

Cemâl Paşa da dönemin siyasi otoritelerinden biriydi. Onun, tehcir edilen Ermenilerin yerleşme ve iâşe temininde devletin bütün imkânlarını seferber ettiğini³² görüyoruz. Buna rağmen kendisi Batı'ya ve Ermenilere hoş görüne-meyerek, bir meçhul kurşunla dünyaya gözlerini yumdu. İltica ettiği Alman-ya'da hem kendisini savunma bakımından, hem de doğruların bilinmesi açısından *Der Neue Orient* Dergisinin mülâkat teklifini kabul eder. Tarihi öneminden dolayı orijinali ekler kısmında verilen mülâkatın Türkçesi şöyledir:

“Üyesi bulunduğum kabine, ittifakını Kıta Avrupası Devletleri ile yapmasından ve İtilâf Devletlerine karşı savaşa girmesinden dolayı, düşmanca muamele görüyor. Bulgaristan, ittifaktan ayrıldığını açıkladıktan sonra, Türkiye de Alman Devleti ile uyum içerisinde, İtilâf Devletleri ile ateşkesi gerekli gördü. Bunun üzerine Talât Paşa kabinesi, memleket menfaatleri için hükümetten çekilmeyi ve yerlerini bir koalisyon hükümetine bırakmayı doğru buldu. Bir tarafta Talât Paşa kabinesi üyelerine ve özellikle Jöntürklere karşı İtilâf Devletlerinin kin ve düşmanlığı başladı. Diğer tarafta kendi insanımız tarafından başlatılan ve İtilâf Devletleri vasıtasıyla büyütülen şiddetli karşı akımlar söz konusu oldu. Bunun neticesinde Talât, Enver Paşa ve diğer bazı partili dostlar, mütarekeden sonra memleketi terk ettik.

İtilâf Devletleri, Mondros mütarakesinin olağanüstü şartlarından faydalanarak İstanbul'a girdi. Türkiye'nin bağımsızlığını yok sayan bu devletlerin sürekli baskısı neticesinde İstanbul Hükümeti, Türkiye'nin savaşa girmesine ve Ermeni katliamlarına

sayıya inanmayacak. Bu sayıyla, Türkiye'de yaşayan bütün Ermenilerin kadın ve çocuklar dahil yüzde otuzundan fazlası öldürülmüş olmalı. Bu tamamen imkânsız". Aleppo 20 Aralık 1915, kaiserlich deutsches Konsulat Rössler; *Armenien, Türkei 183*, R. 14092, Bd. 43, f. Bd. 44; Azmi SÜSLÜ'nün ölüm bilançosu ile ilgili değerlendirmesi şöyledir: “Belgeler, bulgular ve neşredilenlere tarafsız olarak göz gezdirildiğinde hemen şu gerçek ortaya çıkıyor ki, maktuller, mazlumlar, hemen her defasında Türkler olmuştur. Eskiden yeniye doğru gelen Ermeni neşriyatına bakmak bile Ermeni propâgandasının mesnetsizliğini, mübalağasını ispatlamaya kâfidir. Savaş sırasında öldürüldüğü klasik Ermeni kaynaklarında 300 000 olarak ifade edilen Ermeni sayısı, bazı yeni kaynaklarda 5'le hatta son zamanlarda 10'la çarpılmak suretiyle 1.500.000 veya 3.000.000 olarak gösterilmeye çalışılmıştır". s. 97.

32 1916 yılı Mart ortalarında Alman konsolosluğu şöyle bildirir: Cemâl Paşa, tehcir edilenlerin durumu düzeltmek istediğini, ancak Babıali'nin ona Almanlar ve Amerikalılar tarafından yapılan yardımları engellemeyi emrettiğini samimi tavırla söyledi. Fakat ricalar karşısında Cemâl Paşa, Almanların yardım paralarını alacağını ve Türk memurlarına dağıttıracağını açıkladı, *Armenien 183*, R. 14083, N. 44-45; Cemâl Paşa, buraya sürgün edilmiş Ermeniler için, bir yardım kurumu oluşturdu. Ona, İstanbul'daki tedbiri alan komite üyelerinin Ermeni düşmanlığı tavrını söyledim. Almanya'nın, Ermenilere yardım etmeye mümkün olduğu kadar müsaade edeceğini de belirttim. Ayrıca meselenin ehemmiyeti ve ciddiyeti açısından yardım faaliyetlerine bütün zorluklara rağmen devam etmesini Cemâl Paşa'dan rica ettim. (Alman Şam Konsolosluğu). *Armenien, Türkei 183*, R. 14092, Bd. 43, f. Bd. 44, Damaskus 30 Mai 1916; Ermeni dostu Johannes LEPSIUS da, Cemâl Paşa'nın Ermenilere yardım için devletin imkânlarını seferber ettiğini söyler. *Deutschland und Armenien 1914-1918*. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Postdam 1919. s. LIII.

sebepler olduğu suçlamasıyla Jöntürkler hakkında dava açtı.³³ Aralarında fedakâr ve saygıdeğer insanların da bulunduğu 150 kişiden fazla partili, hükümete ve adalete bağlılıklarına rağmen tutuklandı ve hapisaneye tıkıldı. Diğer ülkelerdeki gibi Türkiye anayasası, bakanları mahkum edebilmek için devletin en yüksek yargıçlardan bir komisyonun oluşturulmasını şart koşar. Bunu nazar-ı dikkate almayan İstanbul Hükümeti, bizi yetkili olmayan bir askeri mahkemeye teslim etti. Fakat hukukun bu tarzıyla da memnun olmayan İngilizler, Türk Devleti'nin gözleri önünde tutuklu 150 parti üyesini hapisaneden çıkardılar, kamyonlara yüklediler, bir geminin güvertesine bindirerek Malta'ya gönderdiler.

Şu andaki Türk Hükümeti, tavrının istiklâlimize korkunç darbe anlamına geldiğini ve bir devletin bağımsızlığını hiçe sayarak yaptığı davranışları anlamamışcasına davranıyor ve bu tutumun devamı olarak bizi hâlâ askeri mahkemede yargılıyordu. Dava bir buçuk ay önce sonuçlandı. Netice olarak Talât Paşa, Enver Paşa, daha önceki Milli Eğitim Bakanı Dr. Nazım Bey ve ben ölüm, o zamanki Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi ve Maliye Bakanı Cavid Bey 15 yıl ağır hapis cezasına çarptırıldık.

Bizi yargılamaya götüren asıl sebepler; Türkiye'yi İtilâf Devletlerine karşı savaşa katmak, Ermeni katliamlarını³⁴ engelleyememiş olmak. İtilâf Devletlerine karşı Türkiye'nin savaşa girmesi, siyasi suç olarak algılanamazdı. Çünkü biz şöyle iddia ediyoruz: Türkiye, Almanya ittifakı ile savaşı kazanabilir, devamlı olarak İtilâf Devletleri safında bulunan insafsız düşmanlarından kurtulabilirdi. Özgür ve bağımsız yaşasaydı, medeniyetin ve refahın modern ve ihtiyaç olan faktörlerine sahip olabilirdi. Ben bu problemleri yakında yayınlanacak olan hatıratımda teferruatlı bir şekilde açıklamaya çalışacağım.

Ermeni katliamlarını engellemediğimiz suçlaması³⁵ üzerine aşağıdaki açıklama yapılabilir: Askeri mahkeme, her zanlıya karşı herhangi somut gerekçe göstermeksizin,

³³ İNAL, cüz 12, suç gerekçesine göre; hem fiil olmayub bilerek icrayı müzakerette maznunların cürümlerinde muin olarak zi medhal bulunan" Said Halim Paşa ve diğer beş zatın cinayetle muhakemesine karar verilmiştir. Ermeni katliamıyla kendi hükümeti tarafından suçlanan devlet adamlarının gurbet elde şehit edilmeleri, dikkat çekici bir tezadı içerir. s. 1910.

³⁴ Cemâl Paşa, suçlamaları kabul etmiyor. Çünkü o, devletin bütün imkânlarıyla Ermenilere sahip çıktığını ve Ermenilere küçük zarar veren bir çok Türkü cezalandırdığını belirtmektedir. Tehcir edilen Ermenilerin kendisine bırakılmasını ve onları Suriye'ye yerleştireceğini söylemişti. Paşa, Suriye'de Ermenilerin zararlı olacağı fikrinde değil idi. IV. Ordu'nun esas düşüncesi şu idi: Zararlı Ermeni külliyetlerinin, zararsız Ermeni cüz'iyetleri haline getirmek ! Suriye içlerine dağıtılacak Ermenilerin koyu Araplılığa karşı bir teminat olma ihtimali de vardı. Çerkesler, Kürtler vesaire gibi. Hatta Ermenilere ev ve toprak vermek şartıyla Müslüman etmek için bir heyet dahi oluşturulmuştu. Bu heyet bir defa benim odamda toplandı. Fakat çabuk gevşedi. Cemâl Paşa'nın bu koruyucu politikasına, tabii Müslüman etmek müstesna, Halide Hanım pek taraftardı. Bahaettin Şakir ve arkadaşları ise Cemâl Paşa'yı suçlamakta idiler. Nerede isyan olursa, Zeytin, Bahçe ve Urfa'da olduğu gibi şiddetle tenkil edilmiş, fakat tehcir kervanlarına taarruz ettirilmemişti. Adana yolunda kafilere hücum eden birkaç kişi idam bile edildiler. ATAY, s.75-76.

³⁵ Aynı suçlamaları Türk aydını ve askeri, Ermeni ve Batılılarla birlikte Abdülhamit'e yapmışlardı. Hedef aynı idi: Siyasi rakiplerini altederek ikbal sahibi olmak.

Jöntürkleri ahlaki sorumlu kabul etti ve bizi sözde en fazla etkili parti üyeleri olarak kollektif suçlu buldu. Ben, arkadaşlarım Talât ve Enver, hayatlarımızı Türkiye'nin mutluluğu ve refahı için adadık. Aynı şekilde diğer partili arkadaşlarım da. Sivil dünya önünde ilk olarak belgelerin yayınlanmasıyla, suçsuzluklarımızı ispat edeceğiz. Onların Ermeni katliamında hiçbir suçlarının olmadığı gibi kendilerine atfedilen barbarca düşüncelerden tamamen uzak idiler. Düşmanların yalan iddialarla sadece partiyi yok etme amacıyla saldırdıkları ispat edilecektir. Burada benimle ilgili iddiaları reddetmekle yetineceğim.

Hiçbir zaman Ermenilere karşı zorbalığa ve katliama müsaade etmedim. Tehcirin şartlarını hafifletmek için mümkün olan herşeyi yaptığımı³⁶ dair kesin ve inkâr edilemez deliller olarak şunları açıklıyorum:

1- Benim yetki sınırlarım içine gelen sürgün Ermenilerin yüzbinlercesini, taciz edilmeden ve zorbadan korumak³⁷ için alınabilecek bütün tedbirleri aldım. Onlara İkinci Süveyş Seferi Tümeni'nin ihtiyaçları için belirlenmiş olan cephe gerisindeki depodan yiyecek temin etmeye uğraşım.

2- Sürgün Ermenilerin binlercesini, Toros ve Halep arasındaki Bağdat demiryolu hattının altına getirdim ve onlara inşaat firmasından yer temin ettim. Böylece onlar, geçimlerini sağlayabildiler.

3- Sürgün Ermenilerin binlercesini Suriye bölgesine aldım. Onları siyasi, yönetim ve teknik zorluklarına ve sakıncalarına rağmen Suriye, Beyrut, Halep ve Kudüs vilâyetlerine yerleştirdim. Onlar, mümkün olan yerlerde yiyecek temin etmeye çalıştım.

4- Bu zorunlu göç içerisinde bulunan çoluk- çocuga, ölümden ve ahlaki tehlikeden kurtarmak için Suriye'de alakoydum. Onlar için yetimhaneler yaptırtdım. Bir tanesi Lübnan'daki Ain Tura Manastırı'nda, ikincisi Şam'da, üçüncüsü Halep'te. 3000-4000 çocuğun yerleştirildiği yetimhaneleri bizzat kendi korumam altına aldım ve çocuklara yiyecek, elbise ve ders verdirmek için bütün masrafları ordu bütçesinden ödedim.

³⁶ KRESS, Cemâl Paşa'nın Ermenilere karşı tutumunun daima insani olduğunu şöyle açıklıyor: Amanos Dağlarında, İslahiye'den Osmaniye yolunda, çok sayıda Ermeniyle karşılaştık. Bunlar arasında bir çok kadın, erkek ve çocuk vardı. Sefaletin görünümü iğrenç idi ve Cemâl Paşa'da büyük bir tesir yaptı. "İstanbul'daki arkadaşlarım böyle basit tedbirler almışlar". Cemâl Paşa'ya Osmaniye İstasyonunda, ağır hasta, yarı aç Ermeni Katolik Bişof von Casare'i takdim etmeyi rica ettiğimde, şu sözlerle reddetti: "Hayır, utanıyorum, adam ne istiyorsa benim adıma yapın". Bu Cemâl Paşa'nın Ermenilerin hayatlarını kurtardığı olayların yüzlercesine bir örnektir. Ermeniler, ordu imkânlarından faydalandılar. Şam ve Halep'te yetimhaneler yaptırıldı. Jöntürkler arasında Ermeniler için kalbi olan tek kişi idi. Şayet Cemâl Paşa da Ermenileri kurban ettirseydi, daha korkunç trajedi olurdu.s.6.

³⁷ Daha önce işaret edildiği gibi, Cemâl Paşa, hükümetin aldığı bazı kararlara uymayarak, kendi bölgesinde yine açıkca Ermenilerin lehine işler yaptı. Çoğu kez Müslüman halkı, genelgelerle tehcir edilen Ermenilere karşı saldırıların yapılmaması konusunda uyardı. Karşı davrananları hemen idam ettirdi. Bizzat kendisi tehcir gruplarının barınma ve güvenliğiyle ilgilendi. Son olarak ilticacılar için geniş çapta yardım faaliyetlerini yönetti ve yapılmasını sağladı, *Armenien* 183, R. 14093, Bd. 44-45.

5- Halep'teki en tanınmış Ermeni doktorunun kızı bayan Altunghian'a³⁸ bir yetimhanenin yapımı için müsaade ettim. Bunu da korumam altına aldım ve ordu deposundan gıda maddeleri sağladım.

6- Ermeni kadınları ve kızları için, 15- 20.000 bayanın ücret karşılığı çalışabileceği iş yerleri yaptım. Onlar, gerekli gıda maddelerini en düşük ücretlerle ordudan temin edebildiler.

7- Bir çok Ermeni ustayı korumama aldım. Onlar, uygun ücret karşılığı ordu atölyelerinde ve hazine fabrikalarında çalıştılar.

8- Kilikya Ermeni Katolik Patriği saygı değer Monsignore Sakak'ı özel korumam altına aldım ve onu Halep Vilâyeti'nde küçük bir şehre göndermeden, Kudüs'ün patrikliğine yerleşmesi için merkezi hükümetten olur aldım. Patriğin ve halefinin masraflarını savaş sonuna kadar ordu fonundan karşıladım. Patrik gibi birçok fakir Ermeni ailesini Kudüs'e yerleştirdim ve kendi korumam altına aldım.

9- Birkaç yetimhanenin Alman müdürüne, sahip oldukları imkâna göre Ermeni öksüzleri kabul etmelerini rica ettim. 1917 yılında Almanya'ya resmi ziyaretim esnasında ziyaretleri bana memnuniyet veren misyoner müdür D. Alenfeld, müdür A. W. Schreiber ve baş öğretmen Sommer'in ricaları üzerine bu yerler için parasız gıda maddeleri yardımında bulundum.

10- Kirkasırlı Ahmet ve Halil isminde iki Türkün, benim yetki saham dışında olan Diyarbakır Vilâyeti'nde Ermeni sürgünlerine karşı gaddarlık yaptıklarını ve aynı kişilerin İstanbul'dan Diyarbakır askeri mahkemesine gönderilen iki Ermeni milletvekili Zohrab ve Wartkes'i katlettiklerini haber aldığımda, bu kişileri, benim yetki alanım içine gelmez tutuklattırdım. Şam'daki askeri mahkemeye gönderdim. Onlar, suçlarından dolayı ölüm cezasına çarptırıldı ve hüküm derhal yerine getirildi.³⁹

Tarafımdan Ermenilerin yararına yapılan yardımların sayımına hâlâ devam edebilecek olmama rağmen, bu gerçeklerle sınırlamak istiyorum. Savaşta birlikte çalışmaktan memnun olduğum çok sayıda Alman ve Avusturyalı subayın hiç tereddüt etmeden, anlattığım herşeyi onaylayacaklarına tamamen eminim.⁴⁰ Savaş süresince Suriye, Beyrut ve Lübnan'da hiç rahatsız edilmeden ikâmet eden çok sayıda İsviçreli, Amerikalı, İngiliz ve Fransızın, Ermenilerin korunması ve kurtarılması için yürüttüğüm hizmetlerimi takdir edeceklerinden hiç şüphem yok. Şahit olarak onların isimlerini vermeye yetkim olmadığı için, isimleri açıklamakta çekimser kalıyorum..

³⁸ "Arkadaşı Altunian'ın yetimhanesi Cemâl Paşa'nın himayesinde idi. Abdulahad Nuri, bu çocukları 1915-1916 kışında Sivas'a göndermeyi plânlıyordu. Çocuklar, çok sert soğukta bahsedilen yere gönderilirse, böylece onların ebedi sükunu sağlanmış olacaktı. Cemâl Paşa, nakli gerçekleştirecek müdür vekilinin hilesini bozdu ve öksüzlerin Halep'te kalmasını sağladı. O, Filistin cephesinde aç, çıplak çocuklarla karşılaştığında, onlara bakılmasını askeri memurlara emretti.", TERNON, s. 202-203.

³⁹ Cemâl Paşa, Adana Valiliği yaparken de, Ermenilerin sebep olduğu olaylardan sonra da birçok Türk erkânını idam ettirmişti, bkz. Ramazan ÇALIK, *II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları*, Konya 1994, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.

⁴⁰ Bunu, ATAY, KRESS, TERNON ve diğerleri de doğrulamaktadırlar.

Aynı zamanda Ermeni vatandaşlarının birçoğunun, gerçeğin ve adaletin zaferi için şahitlik yapmayı kendilerine görev addedeceklerinden çok eminim".⁴¹

Cemâl Paşa'nın Ermenilere sahip çıktığı gibi, Ermenilerin de Cemâl Paşa'yı, tehcir olayından önce sevdiklerini şu misalde görmekteyiz: Doğu vilâyetlerinde çıkan Ermeni isyanlarının halline karar veren hükümet, yerinde incelemeler yapmak üzere bir teftiş heyeti gönderilmesine karar vermiş; başkanlığına âyândan Galip Bey'i tayin etmişti. İki Türk ve iki Ermeni üyenin yanında Ermeniler özellikle Cemâl Paşa'nın da heyette yer almasını istemişlerdi. Cemâl Paşa, bunun için Selânik'ten İstanbul'a gelmişti. Fakat Meclis-i Mebusan, hükümetin bu kararını valilerin işlerine karışma niteliğinde bulduğundan heyet Doğu vilâyetlerine gidememişti.⁴²

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Cemâl Paşa, tehcir edilen Ermenilerin sıkıntılarını hafifletmek ve onlara sahip çıkmak için devletin bütün imkânlarını seferber etmiştir. Bunu çevresinde bulunan yabancılar da doğrulamaktadır. Yalnız Cemâl Paşa'nın devlete rağmen yapmış olduğu yardımlar, hem kendisinin hem de Osmanlı Devleti'nin suçlanmasını önlemeye yetmemiştir. Onda kendinden olmayan her unsurla iyi geçinme, fakat öz değerlerinin kıymetini bilmeme felsefesinin mevcut olduğu görülmektedir. Cemâl Paşa'nın Ermenilere karşı göstermiş olduğu yakın ilgiden Ermeniler ve İtilâf Devletleri faydalanmak istemiştir. Bunun neticesinde Cemâl Paşa hakkında yazılı ve sözlü bazı spekülasyonlar yapılmıştır.

e- Cemâl Paşa Hakkında Spekülasyonlar

Bize şanlı bir tarih, kültür, medeniyet, devlet ve millet şuru kazandıran ecdadımızın çektiği ıstırapı, akıttığı kanı ve döktüğü alın terini biliyoruz. Yalnız Birinci Dünya Harbi'nde Çanakkale şehitleri için analarmızın akıttığı göz yaşları " nisan bulutlarını" utandıracak ölçüde değil midir?

Fakat ne zaman yöneticilerimiz, kendi nefislerini tatmin etme mücadelesine başladılar, ne zaman kendi milli ve mukaddes misyonlarını unutup, küçük

⁴¹ Cemâl PAŞA, "Der Orient in der Presse, Zur Frage der Greuel in Armenien. Eine Rechtsfertigungsfrage", *Der Neue Orient*, Bd. VI, Nr.2, s.120-122.

⁴² Mehmet HOCAOĞLU, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 672.

işlerle uğraştılar, o zaman milletçe yerimizde saydık hatta gerilemeye başladık. Dün Abdülhamit'i dış güçlerle hatta Ermenilerle birlikte tahtan indirmeye çalışan Jöntürkler, sonra kendi aralarında kıyasıya bir mücadeleye giriştiler. Bu iç mücadelelerin en çarpıcı örnekleri, İttihat ve Terakki döneminde yaşandı. Bu fırsattan Batılı devletlerin akıl almaz derecede faydalanma çabaları, Türk insanının bir daha aynı hatayı yapmaması gerektiğini aşikâr bir şekilde göstermektedir. Cemâl Paşa misali, buna en çarpıcı örnektir.

Bükreş Rus Büyükelçisi Poklewski, Dışişleri Bakanlığı'na 28 Kasım 1918'de şu haberi geçer: "Ermeni politikacı Sawrijev'den, Cemâl Paşa ile Türk hükümeti arasında meydana gelen geçimsizlikleri haber aldım. İtilâf Devletleri, Cemâl Paşa'ya Asya Türkiye'sinde hükümet edebileceği sözünü verirse, Cemâl Paşa'nın İstanbul'a karşı bir yürüyüş gerçekleştirebileceği kanısı mevcuttur. Ermenilerin de, Cemâl Paşa'ya tesir etme aracı olarak kullanabileceği düşüncesinin mevcut olduğu duyulmaktadır".⁴³

Dışişleri Bakanlığı da cevap olarak Bükreş Büyükelçiliği'ne şunları yazar: "Türkiye'deki ve özellikle de hükümet çevresindeki dağınıklık bizim işimize gelir. Müttefik Devletlerin görüşü alınıncaya kadar bu düşünce çok gizli kalmalıdır."⁴⁴

Daha sonra Rus Dışişleri Bakanı Sazonow, Paris, Londra ve Roma'daki büyükelçilerine 12/25 Kasım tarihlerinde şu telgrafı çeker: " Cemâl Paşa'ya aşağıdaki teklifler yapılırsa, Cemâl Paşa'nın İstanbul Hükümeti'ne karşı bir isyan çıkaracağı ve Almanlara karşı hareket edeceği ümidinin meydana geldiği, İstanbul Ermeni çevreleri tarafından bildirilmektedir:

- 1- İtilâf Devletleri, Asya Türkiye'sinin bağımsızlığını ve dokunulmazlığını garanti edecek. Burası Sultanın emri altında aşağıda belirtilen otonom eyaletlerden meydana gelecek: Suriye, Filistin, Mezopotamya, Arabistan, Kilikya ve Kürdistan'ı içeren Ermenistan.
- 2- Babadan oğula intikâl eden taht devretme hakkıyla Cemâl Paşa sultan olacak.
- 3- Cemâl Paşa, Almanların emrinde bulunan İstanbul Hükümeti ve Sultana karşı istifasını açıklayacak. Onlara karşı hareket edecek.
- 4- İstanbul'a karşı yapılacak isyanda İtilâf Devletleri, onu silâhla takviye, erzak ve topçu sınıfıyla destekleyecek.

⁴³ Die europäischen Mächte , s.42.

⁴⁴ Die europäischen Mächte, s.42

5- Savaşın bitmesinden sonra İtilâf Devletleri, Cemâl Paşa'ya maddi destek sağlayacak.

6- Cemâl, İstanbul ve Boğazların kaybını kabul edecek

7- Cemâl Paşa, Ermenilerin kurtarılması ve savaş bitimine kadar onlara işe temini için görevlendirilecek.

İç sıkıntılar, Türkiye'nin gücünün azalmasına ve bizim menfaatimize hizmet ediyor. Güvenilir Ermeniler vasıtasıyla, Cemâl Paşa ile gizli müzakerelerin başlatılması gerektiğini uygun buluyorum. Almanları çıkarmayı ve İstanbul Hükümeti'ni azletmeyi başaramazsa dahi, Osmanlı Devleti'nde karışıklık çıkarması faydalı olur. Dışişleri Bakanı ile güvenilir bir şekilde müzakere etmek ve acele telgraf çekmek lütfunda bulununuz".⁴⁵

Rusların ve Ermenilerin, Cemâl Paşa ile diyalog kurma çabalarına, İngilizler sıcak bakmadılar. Bu arada Araplar, İngilizlerden bağımsız Arap devletinin kurulmasını rica ediyordu. İngiltere de bunun gerçekleşmesi için söz verdi. Arabistan ve Türkiye arasında bir parçalanma vukuu bulacağı şartında birleştiler. Londra Rus Büyükelçisi Benckendorff, Cemâl Paşa'nın Arap projesinin nasıl uygulanacağını Grey'e sorar. O, Cemâl Paşa'nın birşey yapamayacağını ve projenin uygulanmasında sıkıntıların ortaya çıkabileceğini açıklar. Şayet o, Araplara karşı muhalefette bulunursa, onunla bir anlaşma yapılır. İngiliz- Arap yakınlaşması gizli kalmalıdır. Bu konuda Cemâl Paşa'ya bilgi, hiç bir şekilde ulaşmaması gerekmektedir."⁴⁶

Paris Rus Büyükelçisi İswolski, birlikte olduğu günlerde Sawrijev'e, Briand'la bir araya gelmesinde kendisine destek vereceğini belirtir. Sawrijev, Cemâl Paşa ile yapılması düşünülen müzakereler için Mısır'a güvenilir kişiler göndermeyi düşündüğünü Briand'a bildirdiğinde, Briand şüpheyle karşıladı ve ona, Cemâl Paşa'nın durumu ve kabiliyeti hakkında haberlerin belirsizliğini tanık göstererek, kaçamak cevap verdi. Briand, Cemâl Paşa ile herhangi bir müzakereye girmenin huzursuzluğa vesile olabileceğini söyler. Çünkü o, Petrograd'da devam eden müzakereler ışığında Asya Türkiye'sini oluşturma projesini uygulanabilir görmüyordu⁴⁷.

Almanya Şam konsolosunun spekülasyonlar hakkındaki düşüncesi ve Cemâl Paşa ile olan konuşması şöyle idi. "25-26 tarihli Temps, Cemâl Paşa'nın

45 Die europäischen Mächte, s.43.

46 Die europäische Mächte, s.49.

47 Die europäische Mächte, s.70

Suriye’de merkezi hükümete karşı baş kaldıracağından ve İstanbul’daki taraftarlarının tutuklanacaklarından bahsediyordu. Bu gazete haberini Cemâl Paşa’ya gösterdiğimde, kelimesi kelimesine şöyle söyledi: “il faut que mes compatriotes ainsi que les votres les lisent attentivement et qu’ils ouvrent bien leurs yeux”- O, bununla, düşmanların aleyhimize kullanabileceği spekülasyonlara sebep olacak davranışlardan Osmanlıların ve Almanların kendilerini koruması gerektiğini söylemek istedi. Bir müddetten beri Osmanlıların ve Almanların da onun vatan hainliği yapabileceği ve düşmanın yardımıyla Suriye’nin Hıdivliği makamına çabaladığı ihtimalini düşündüklerini, Cemâl Paşa biliyordu. Cemâl Paşa, Haziran’da bu söylentiler üzerine benimle konuştu ve güldü. Bu spekülasyonların, İstanbul’a ve oradan düşman basınına ulaşmasından sonra, Cemâl Paşa, her şeye daha çok dikkat ediyor. O, Türk yöneticileri arasında ve ayrıca müttefiklerle bir iç çatışmanın vukuu bulacağı iddialarına inanmamalarını istiyor. Ayrıca düşmanların, müttefikler arasında yarattığı spekülasyonlar vasıtasıyla oluşturmak istediği güvensizlik ortamının devam ettiğini biliyordu. Benim kişisel kanaatime göre Cemâl Paşa, ateşli ve samimi vatanseverdi. Türk soyundan gelmesinden dolayı gururludur.⁴⁸ Gerçi onun çok ihtiraslı ve ihtilâlcî karaktere sahip olduğunu görüyorum. Fakat bana göre; onun ihtirası, vatan sevgisiyle ve Osmanlı Devleti’nin geleceği ile ilgili siyasi idealiyle sınırlıdır. Cemâl Paşa hakkındaki bu kişisel önemsiz yargımın yanında, bana, şu ihtimal daha muhtemel gözüküyor: Gerçekten Cemâl Paşa, Fransa ile komplo düzenlemiş olsaydı, Temps haberleri düşünüldüğü gibi yayınlardı. Cemâl Paşa, hakikaten Suriye’nin onaylanmış kralı olmak isteseydi, o zaman adem-i merkezi yönetime bağlı Suriyelileri insafsızca cezalandırır mıydı ve merkezîyetçiliğin buradaki temsilcilerine yakınlık duyarak teşvik eder miydi? Onun politikası şöyle oluştu: Merkezi hükümet onu yalnız bırakırsa, o bütün etkisini kaybedebilir. İngiltere ve Fransa’nın büyük yardımlarına rağmen Cemâl Paşa, bugüne kadar Suriye’de yapmış olduğu icraatlarından dolayı tutunamaz. Hiç kimse, onun merkezi hükümete baş kaldırmasında yanında yer

⁴⁸ Anadolu ve Bağdat Demiryolları Genel Müdürü Devlet Gizli Komisyon Alman Üyesi GÜNTHER-DRESDEN, Cemâl Paşa’nın Gürcü asıllı olduğunu yazıyor, “Den Namen Achmed Djemal Paschas”, *Mitteilungen des Bundes der Asienkämpfer*, N.9, 4. Jahrgang, 1. September 1922, Berlin; Liman von SANDERS ise 350 Numaralı *Vossische Zeitung* gazetesinde Cemâl Paşa’nın dönme olduğunu yazmıştır.

almaz.⁴⁹ Aksine şu anda çevresinde ve emrinde bulunan, güven duyduğu Türk subayları, ona karşı kılıçlarını çekebilirler”.

Yıllar sonra 1924’de Sovyet makamları, Sawriyev’in 1915 Kasım ayı sonunda Cemâl Paşa ile ilişki kurduğunu şöyle açıkladı:”Cemâl Paşa, İtilâf Devletlerinin yardımıyla İstanbul’daki yönetimi ele geçirebileceğini ve Ermenileri kurtarabileceğini bildirmişti. Bunun için o, Suriye ve Filistin, Mezopotamya, Arabistan, Ermeni-Kilikya bölgesi ve Kürdistan’ın bağımsızlığının garanti edilmesini İtilâf Devletlerinden istemişti. Bununla beraber diğer müzakereler de yapılmıştı - özellikle İngilizlerle Fransızlar arasında-. Ancak Aristide Briand’ın da Cemâl Paşa’nın tekliflerini reddetmesi, meselenin fazla ilerlemesini engellemiş oldu.”⁵⁰

Muhafifleri de Cemâl Paşa’ya, Filistin ve Suriye’nin taçsız kralı olarak çoğu kez egoist sebeplerden dolayı yetkisini aştığı ve İstanbul’daki Hükümete ve Ordu Kumandanlığına güçlükler çıkardığı suçlamalarını yapıyordu. Şüphesiz Cemâl, sadece ordu ve milletin menfaatlerini titizlikle koruyordu.⁵¹

Devletin en üst seviyesindeki yöneticisi hakkında yapılan bu spekülasyonlar, millet ve memleket açısından tasvip edilemez hadiselerdir. Bu söylenenler gerçek olmasa dahi, dış güçlerin, yöneticiler arasındaki tatsız rekabetten faydalanmaya çalıştıkları görülmektedir. Yıllarca Haçlı Ordusunun yenediği Osmanlı Devleti’ni, kendi iç bünyesindeki virüsler, verdiği zararlarla ağır ağır yenmiştir. Cemâl Paşa, kendi milletine ve insanına göstermediği iyilik ve yakınlığı yabancılara ve Ermenilere göstermişti. Buna rağmen Batı devletlerinin tezgâhladığı saldırıda meçhul bir kurşunla hayata elveda dedi.

f- Cemâl Paşa’nın Şehit Edilmesi

Hayatının son yıllarında bütün olumsuzlukları yaşayan Cemâl Paşa, bahtsız bir ölümü de tatmış oldu. Ölümü üzerine farklı görüşler mevcuttur.

⁴⁹ Bu konuda ATAY’ın açıklaması şöyledir: “Payitahta, Cemâl Paşa’nın Suriye Hıdivliği ile ilgili devletten ayrılmak niyetinde olduğundan bahsedildiğini duymuştuk. Halbuki böyle bir teşebbüs ancak yabancı işgali ile mümkündü. Ordunun hatta sivil idare görevlilerinin Cemâl Paşa’yı takip etmeyeceklerine şüphe yoktu. Öte yandan Cemâl Paşa, büyük capta bir cüret adamı da değildi.” S.53.

⁵⁰ TERNON, s. 226

⁵¹ Geniş bilgi için bkz. KRESS, s.3.

Araştırmacıların bir kısmı Cemâl Paşa'yı Ermenilerin, bir kısmı Rusların, bir kısmı da İngilizlerin öldürmüş olabileceğini yazmaktadır. Cemâl Paşa, Deniz Yaveri Nusret Bey ve Kara Yaveri Süreyya Bey ile, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Tiflis Başkonsolosluğu'ndan bir gece yarısı çıkıp otellerine gitmek üzere sokak köşesini dönerlerken, pusu kurmuş meçhul kimselerin yaylım ateşiyle şehit edildiler.⁵²

Cemâl Paşa'nın iki yaveri ile birlikte öldürülmesinin arka planı hakkında kesin birşey bilinmemektedir. Doğrulanmamış haberlere göre onun, Ermeni fanatikler tarafından kurban edilmiş olduğu kanaati yaygındır. Falih Rıfkı Atay ve Kamuran Gürün'e göre de Cemâl Paşa'yı onbinlercesine kendi eliyle hayat vermiş olduğu Ermeniler, öldürmüştür.⁵³ Bu, o günün şartlarını biraz göz önüne getiren insan için pek inandırıcı görünmüyor. Çünkü Cemâl Paşa, 1915 yazında sürekli Filistin ve Suriye'de bulundu.⁵⁴ Hükümetin Ermenileri tehcir kararına, Cemâl Paşa'nın tamamen katılmadığını ve kararı istismar ettiğini Ermeniler, bilmektedir. Onlar, birkaç bin Ermeninin hayatını Cemâl Paşa'nın yardımlarına ve samimi uğraşlarına borçludur. Ermenilerin, Cemâl Paşa'yı ortadan kaldırmakla ve bu alçakca cinayet dolayısıyla dünyada sahip oldukları

⁵² Fehmi NUZA, "Cemâl Paşa'yı Kimler öldürdü veya Öldürttü ?" *Türk Kültürü*, Sayı 243, Yıl 21, s.454; Cemâl Paşa'yı iki yaveriyle öldürenlerin Ermeni Kerekin Loloyan ve Sergo Vartañyan olduğu bilinmektedir. (Bkz. *Türk Ansiklopedisi*, c.10: Ankara 1960, s.142). Afganistan'da iyi karşılanıp Afgan ordusunu ıslaha girişen bir askerin öldürülüş sebebi tartışılmalıdır. Zira ölümünden önce yaptığı işlerle ölüm sebebinin buluşması mantıken uygundur. Cemâl Paşa, Afgan ordusunu güçlendirme yolundadır. Bu tavır, hangi büyük gücü ürkütmektedir ? sorusunun üzerinde durulmalıdır.

⁵³ ATAY, s.44-45, GÜRÜN, 240; TERNON, Cemâl Paşa'yı 25 Temmuz'da Tiflis'de Petros Ter Boghassian ve Arteshes Gevorgjian öldürdüğünü yazarken, s.237; WELGEL de, Cemâl Paşa'nın seyahat esnasında Tiflis'de bilinmeyen kişiler tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır ; Ermenilerin kendine has bir "orjinal plânları" vardı. Buna göre bütün Jöntürkler, ortadan ve aynı zamanda kaldırılacaktı. Sait Halim, Talât Paşalar 1921'de bu plân doğrultusunda şehit edildiler. Cemâl Azmi, Dr. Bahaeddin Şakir de 1922'de iki Ermeni terörist tarafından vuruldular. Bu Ermeni suikast plânında öldürülmek istenilenlerin başında Cemâl ve Enver Paşalar da vardı. Onun için Almanya'da Ermeniler tarafından adım adım takip edildiler.(Bkz. Arşavir ŞIRACIYAN, *Bir Ermeni Teröristin İtirafı (Türkçesi: Dr. Kadri Mustafa ORAĞLI)*, İstanbul 1997, s.241-243,267-68, 277 vd.) Şıracıyan'ın yayınlanan itiraflarında, taşıdıkları kin ve düşmanlıkla birlikte, öldürdükleri, öldürme niyetleri (Cemâl Paşa ve diğerleri için) açıktır. Fakat Avrupa'da Ermenilerin bu cinayeti işleyemedikleri de bilinmektedir.

⁵⁴ NUZA, Bu sebeple, Cemâl Paşa'yı Ermenilerin öldürmüş olmaları mantıken kabul edilemez. Söz konusu Ermenilerin tehcirine müteallik kararname çıkarıldığı zaman Cemâl Paşa İstanbul'da değil, bilakis Suriye'de bulunuyordu. Bu husus Ermenilerin meçhulu geçildi. s. 457

sempatinin kalanını da kaybetmede sebep ve menfaatleri yoktu. Bundan başka bu tip icraatlarla, Türkiye’de yaşayan soydaşlarının kaderini kötüleştirmeyi göze alamazlardı. Cemâl Paşa, 1920-1921 yıllarında Habal’da ikamet ediyordu. Afganistan’ın genç Emiri’ne etkisi çok fazlaydı. Bu günlerde Afganistan, Rusya’ya yakınlaşmak istiyordu. Bunun neticesinde İngiltere, Afganistan’da hissedilir derecede diplomatik yenilgiler tattı. Yoksa Cemâl Paşa’nın, Tiflis’den İran üzerinden tekrar Afganistan’a dönmesinden korkuldu mu? Aslında Cemâl Paşa, Mustafa Kemâl Paşa ve arkadaşlarıyla Enver Paşa’nın ortaya çıkarmış olduğu durumu değerlendirmek için, Tiflis’ten Ankara’ya seyahat etmek istiyordu.⁵⁵

Bunu bir başka haber de doğrulamaktadır. *Matin*’e İstanbul’dan bildirildiğine göre, Cemâl Paşa Tiflis’de Çekanın emri üzerine öldürüldü. O, Ankara’ya seyahat etmek istiyordu. Mustafa Kemâl Paşa’dan, Enver Paşa’yı Ruslara karşı korumasını teşvik etmek niyetindeydi. Bu haberin, çok dikkatli algılanması gerekir. Haberin özellikle İstanbul’dan *Matin*’e bildirilmesine dikkat edilmelidir. Orada Türk Milliyetçilerinin çabalarına destek verecek bir çevre oturmuyordu. Burada bir tarafta Ermeni katliamındaki suçlu üzerlerinden atma, diğer taraftan milliyetçileri Ruslara karşı kazanma çabası söz konusudur. Ankara Hükümeti’nin gittikçe Rusları koruduğu bilinmektedir.⁵⁶

O günlerde Tiflis’de Gürcü Hükümeti nezdinde diplomatik bir sıfatı ve önemi olan Ahmet Muhtar (Mollaoğlu) Bey’e, ölüm hadisesinden bir gün sonra gelen iki kişi, övünerek şunu söyler: “Biz Gürcü ihtilâl komitesine mensubuz. Moskova’dan aldığımız emir üzerine Cemâl Paşa’yı biz öldürdük”. Aslında Cemâl Paşa tarafından ıslâh edilecek Afgan Ordusu da, İngilizlerin sırtında bir diken teşkil edeceğinden, bu Bolşevik Rusya’nın dış siyasetine tamamıyla cevap veriyordu. Binaenaleyh, Cemâl Paşa’yı Moskova’nın emriyle biz

⁵⁵ KRESS, s.3-4.

⁵⁶ GÜNTHER-DRESDEN, s.2 ; Uzun süre Türkiye’de subay olarak görev yapmış ve Türkiye üzerine eserler yazmış olan Alman Herrmann Lorey, Cemâl Paşa’nın ölümü hakkında şöyle yazmaktadır: “ Cemâl Paşa, Enver Paşa’ya destek vermesi için Mustafa Kemâl ile diyalog kurmak üzere Tiflis’e gitmişti. Bu, Moskova’da Sovyetleri hiddetlendirdi. Böyle bir uzlaşma ile Enver’in Türkistan’da, Cemâl’in Afganistan’da ve Mustafa Kemâl’in de Kafkaslarda Ruslara karşı hareket edebileceklerini düşündüler. Tiflis’deki Çeka’ya emri vererek, onu öldürttüler.(31 Ağustos 1922). Bd.I, s.31.

öldürdük diyen Gürcü komitelerin böyle bir beyanını şüphe ve tereddüt ile karşılamak gerekir.⁵⁷

Ahmet Cemâl Paşa, 1921 yılının sonbaharında, zamanın İngiliz Hariciye Nazırı Lord Curzon'a hitaben Fransızca uzun bir mektup yazmış ve mektubun bir suretini bilgi edinmesi için, Moskova Büyükelçimiz Ali Fuad (Cebesoy) Paşa'ya⁵⁸ göndermişti. Fehmi Nuza, bu mektuptan hareketle, Cemâl Paşa ve yaverini Tiflis'de öldüren Gürcü veya Ermeni katillerin arkasında kimlerin olduğu aşıkârdır demektir. Hatta Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını sağlayan İngiltere, bu memleketin insanlarını rahatlıkla kullanabileceğini belirtmektedir. Cemâl Paşa'nın faaliyetlerinin kendi menfaatlerine ters düştüğü düşüncesiyle bu insanları kullanmış olabileceğini ima etmektedir.⁵⁹

Alman Günther-Dresden de Cemâl Paşa'nın öldürülmesi olayını daha geniş açıdan değerlendirmektedir. Ona göre Cemâl Paşa, yıllardan beri süregelen Türk-Hıristiyan veya Müslüman-Hıristiyan çatışmasının neticesinde öldürüldü. O, şöyle yazmaktadır: "Cemâl Paşa, politik sebeplerden dolayı öldürüldü. Cemâl Paşa'yı Ermeni katillerin öldürmüş olması hiçbir şey ifade etmiyor. Ermeniler piyundu. İslâmi yapıya sahip ve hâlâ inançları uğruna mücadele eden Türk devlet adamları ortadan kaldırılmalıydı. Olay, bu düşüncenin neticesinde gerçekleşti."⁶⁰

Cemal Paşa'nın II. Ordu Kumandanı iken, bu ordunun Harekât Şubesi Müdürü olan, daha sonra Şam'da-Kudüs'te IV Ordu Kumandanı iken beraberrinde bulunan Ali Fuad ERDEN, "*Cevval bir zekâ, fevkalâde çabuk intikal ve seziş sahibi*" olarak övdüğü kumandanı hakkında şunları yazar: "*Cemal Paşa 1920 yılında Avrupa'dan Afganistan'a dönerken Tiflis'te öldürüldü. Görünürde onu Ermeniler öldürdü. Fakat kanaatimce Cemal Paşa'yı Ermeniler öldürme-*

⁵⁷ NUZA, s. 455-456.

⁵⁸ Ali Fuad CEBESÖY da, *Moskova Hatıraları* İstanbul 1955, adlı eserinde Cemâl Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetleri ve İngilizlere karşı mücadelelerinden ayrıca Rusların, Ankara ile bozulan diyaloglarının tekrar düzeltilmesi için onun Moskova'ya çağrılmasından bahsetmektedir. Geniş bilgi için bkz. s. 274-299. Ankara-Moskova arasında bozulan diyalogtan dolayı Cebesoy, Moskova'yı terkederken, Cemâl Paşa Moskova'ya gelir. Cebesoy, Cemâl Paşa'ya Moskova'yı hemen terketmesini söyler. Zamanın yetersizliğinden dolayı fazla konuşmadan ayrılırlar. s. 344

⁵⁹ Geniş bilgi için bkz. Nuza.

⁶⁰ GÜNTHER-DRESDEN, s.1

di. Cemal Paşa, Ermenilere öldürtüldü. Onu öldürenler de, onu, onlara öldürtenler tarafından öldürüldüler. Ölüler ketum olacakları için öldürüldüler".⁶¹

Ermeni olaylarının ortaya çıkışında ve seyrinde olduğu gibi, Türk devlet adamlarının şehit edilmesinde de bazı devletlerin parmağının olabileceğini söylemek yerinde olacaktır. Ayrıca Türkler gibi, Birinci Dünya Harbi yorgunu, Rus zulmünü yaşamış ve kendi derdiyle uğraşan bir Ermeninin tek başına bunları düşünüp tatbik etmesi imkânsız görünmektedir. Fakat birçok Ermeni, birilerinin maşası olarak bunları yapabilecek karaktere fazlasıyla sahiptir.

Böylece Batı Devletleri, uzun yıllardan beri savaş meydanlarında öldüremedikleri Türk liderlerinin hayatlarına ağır ağır son vermekte idiler. Onların varlıkları, belki ilerki yıllarda kendileri için tehlike teşkil edebilirdi. Uzun yıllardan beri kendilerine karşı mücadele eden, tecrübe kazanmış, gerçekleri görmüş ve olgunlaşmış Müslüman Türk liderleri ortadan kaldırılmıyordu. Bu Batı dünyası için gerekliydi.

g- Eserleri

Cemâl Paşa, askeri alanda başarısız olmasına rağmen siyasette etkindir. Ayrıca dikkat çekici bir yanı da elinin kalem tutmasıdır.

Cemâl Paşa'nın bilinen üç eseri vardır. Bunlardan ilki *Plevne Müdafası*'dır. 1898'de yayınlanan bu eseri *Alte Denkmaler aus Syrien, Palastina und West-Arabien* takip eder. Suriye, Filistin ve Batı Arabistan'ın Eski Anıtları diye tercüme edilebilecek bu kitabı, Berlin'de 1918 yılında yayınlanmıştır. Görev yaptığı yerler, özellikle Suriye, Filistin ve Batı Arabistan olması dikkat çekicidir. Paşa demek ki bu coğrafya ile yakından ilgilenmiştir.

Cemâl Paşa'nın son eseri ise ölümünden bir yıl sonra İstanbul'da (1923) yılında yayınlanan hatıratıdır. *Cemâl Paşa Hatıratı 1913-1922*. Bu eserin yeni baskıları, Almanca ve İngilizce çevirisi de yapılmış bulunmaktadır.⁶² Özellikle 1913-1922 arasını kapsamaması, ona, son dönem tarihimiz için çok önemli bir kaynak niteliğini kazandırmıştır.

⁶¹ Ali Fuad ERDEN, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, I, İstanbul 1954, s.110.

⁶² M. Şükrü HANIOĞLU, s. 307.

SONUÇ

Cemâl Paşa ve arkadaşlarının memleket için uğraş verdiklerinden, Osmanlı Devleti'nin eski ihtişamlı dönemine tekrar kavuşturmak için çabaladıklarından hiç şüphe yoktur. Ama devleti yönetmek, bilgi, tecrübe, eğitim ve basiret istemektedir. İyi bir asker olmak, iyi bir devlet adamı olmak anlamına gelmemektedir. Bu, devletin sürüklendiği sonuçtan ve Cemâl Paşa ve arkadaşları arasındaki hoş olmayan rekabetten anlaşılmaktadır. Edirne Valisi'nin Enver Paşa için Falih Rıfkı Atay'a söylediği "çocuk" kelimesi Cemâl Paşa için de geçerlidir. Enver Paşa'nın almış olduğu bir yüksek rütbeden Cemâl Paşa, hemen rahatsız olup, kendisi de hemen bir üst rütbeyi almaya çaba gösterir ve onlara karşı saygısızlıkta bulunmaktadır. Cemâl Paşa, Ermeni Tehciri hakkındaki açıklamalarından da anlaşıldığı gibi, Devletin almış olduğu bir takım kararları uygulamama cüreti gösterir. Devletin sırlarını ifşa eder. Bu tutum ve davranışlarından faydalanmak isteyen yabancı güçler de, onu kendi emelleri doğrultusunda kullanmak için çaba sarfetmişlerdir.

Cemal Paşa'nın Birinci Dünya Harbi'nde müttefikimiz olan Alman subaylarına karşı davranışları çelişkilidir. Kendisi Bahriye Nazırı sıfatı ile IV. Ordu Kumandanlığı'na atanınca, 4 Aralık 1914'te Haydarpaşa'dan yola çıkarak Şam'a gitmiştir. Bu sıralarda Alman İmparatoru II. Wilhelm Arap şeyhlerinden bazılarına nişanlar verilmesi arzusundadır: 5 Kırmızı kartal, 9 taç nişanı. Bunların kimlere verileceğinin seçiminin de 8. Kolordu Kurmay Başkanı Alman Yarbay von Kress tarafından yapılmasını istemektedir. Enver Paşa bu hususu kabul ederek Cemal Paşa'ya talimat verir. Cemal Paşa buna tepki gösterir. Seçimin bir Alman subayı tarafından değil, kendisinin yapabileceğini şiddetle vurgular. Sonucundan bu haklı, şahsiyetli ve milliyetçi isteğini Enver Paşa'ya da onaylattırır.⁶³

Lâkin Alman planlarına tamamen boyun eğerek yeterli hazırlıklar yapılmadan yarı aç, yarı çıplak Anadolu çocuklarını her iki Kanal Harekâtı'nda cepheye sürmesi, binlerce Mehmetçiğin şehadetine sebep olması anlaşılabilir. Alman Genelkurmay Başkanı Mareşal Erich von Falkenhayn'ın Filistin ve Suriye cephesindeki bütün orduların başına Yıldırım Orduları Grubu Komutanı olarak tayinine hiç ses çıkartmaz. Bu atamaya tek tepki VII. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'dan gelir, devlet nazarında en yüksek sorumlu bir Osmanlı (Türk)

⁶³ Ali Fuad ERDEN, s. 12-14.

olmalı, Falkenhayn onun emrinde bulunmalı, bütün geri hizmetler, vilâyetlerin ve aşiretlerin yönetimi memleketimizin bir öz evlâdının elinde bulunmalıdır,⁶⁴ der.

Mareşal Falkenhayn'ın Cemal Paşa ile ilk karşılaştığında, onun için "*zum Herrschen gebahren*" (hükmetmek için yaratılmış) dediğini Ali Fuat ERDEN nakl eder.⁶⁵ Bu iltifatın ve belki de devamının Cemal Paşa üzerinde tesiri olmuş bulunmalıdır.

Anadolu'daki Ermeni olaylarının müsebbibi Türkler değildir.⁶⁶ Tehcir hadisesi Ermenilerin ayaklanması neticesinde, Türk Devleti'nin kendi ve Ermeni halkının selâmeti için almış olduğu bir karardır. Türk insanın bu karardan rahatsız olması için hiç bir gerekçe söz konusu değildir. Olayları bu seviyeye getiren sorumluların utanması ve sıkılması gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde devlet adamları, Batı'ya gereğinden fazla hoş görünme çabası içerisinde bulunmuşlardır. Cemâl Paşa'nın da özellikle yabancı temsilci ve görevlilere karşı çok iyi davrandığı, ancak kendi insanına acımasız olduğu görülmektedir. Bu devrin üç liderinden biri olarak görülen Cemâl Paşa, sıradan Alman konsolosuna ve subaylarına çok yakınlık göstermiştir. Onların da bu ilişkileri, kendi devleti ve milletin menfaatine kullanma çabalarında oldukları aşikârdır. Bu ilişkiler, günümüzle kıyas edildiği zaman değişen fazla bir şeyin olmadığı açıktır. Türkler, yaptıkları her türlü iyilik ve insancıl çabalara rağmen Batı nezdinde yine barbar, yine yobaz olarak değerlendirilecek, yine böyle algılanacaktır. Ermenilere gösterilen insani tavır ve icraatlara karşılık, onlar Türk milletini arkadan vurmuş, hatta Türkiye aleyhinde yoğun çabalar sarfetmişlerdir. Bugünkü Batı toplumunun tavırları da, tarihi olayların bir göstergesidir.

Türk Milleti, milli ve ulvi düşüncelerden uzaklaştığında, kısır döngülerin etrafında kümelenip kalmıştır. Dün askerlerin asli vazifelerinden uzaklaşıp devleti yönetmeye kalktığında çekilen sıkıntılarla, son yıllarda olanlar paralellik arz etmektedir.

⁶⁴ Nejat GÖYÜNÇ, *Atatürk ve Millî Mücadele*, İstanbul 1984, s. 62.

⁶⁵ Ali Fuad ERDEN, s. 104.

⁶⁶ Ermeni olayları hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Cilt I-II, Ankara 1994

Yüce milletimizi idare etmek ve ona hizmet etmek çok basit olmasa gerek. Şahsi ve küçük meselelerle, millet ve devlet sıkıntıya sokulmamalıdır. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında seviyesiz, egoist ve ufuksuz politikasının iyi tahlil edilmesi, günümüze çok şey kazandıracaktır. Çünkü Osmanlı, büyük düşünürken büyümüş, küçük düşünürken küçülmüştür.

Der Orient in der Presse.

Zur Frage der Greuel in Armenien¹⁾.

Eine Rechtfertigungsfrage.

Von A. Djemal Pascha.

Das Ministerium, dessen Mitglied ich war, wird, weil es das Bündnis der Türkei mit den Zentralmächten abgeschlossen hat und an ihrer Seite in den Krieg mit den Regierungen der Ententemächte getreten ist, von den letzteren mit unnachsichtlicher Feindschaft behandelt. Nachdem Bulgarien sich unter den allgemein bekannten Umständen von dem Bündnis losgesagt hatte, sah sich die Türkei in Übereinstimmung mit der deutschen Regierung gleichfalls genötigt, von der Entente einen Waffenstillstand zu erbitten, worauf das Kabinett Talaat Pascha es im Interesse des Landes für richtig fand, von der Leitung der Staatsgeschäfte zurückzutreten und seinen Platz einem Koalitionsministerium einzuräumen. Einerseits der Haß und die

¹⁾ In der deutschen Presse und auch an dieser Stelle ist zu der armenischen Deportation im Kriege vielfach Stellung genommen worden, nicht ohne daß der Türkei schwere Vorwürfe erspart geblieben sind. Es entspricht deshalb nur einem Gefühl der Objektivität, wenn wir, ohne damit unseren alten Standpunkt der völligen Neutralität in dieser Frage aufzugeben, die hier folgende in der „Frankfurter Zeitung“ veröffentlichte Rechtfertigung von Djemal Pascha, die die Angelegenheit von anderer Seite beleuchtet, zum Abdruck bringen.

undschaft der Entente-Regierungen gegen die Mitglieder des Ministerrats Talaat Pascha und gegen die Jungtürken im allgemeinen, andererseits heftige, aus der Mitte unserer Mitbürger abweichende, von der Entente-propaganda geschürte Gegenmeinungen haben mich veranlaßt, zusammen mit Talaat und Enver Pascha und einigen anderen Parteifreunden das Land nach Unterzeichnung des Waffenstillstandes zu verlassen.

Durch den ständigen Druck der Entente-Regierungen, welche ihrem Einzug in Konstantinopel unter vollständiger Aufhebung der Bedingungen des Waffenstillstandes die innere Abhängigkeit der Türkei vernichtet haben, begann die Regierung von Konstantinopel ein Verfahren gegen die jungtürkische Partei einzuleiten unter dem Vorwand, daß diese Partei im Eintritte der Türkei in den Weltkrieg gegen die Entente und die Armeniermassakres verschuldet habe. Infolgedessen wurden über 150 unserer Parteigänger, darunter die opferfreudigsten und achtbarsten Leute, gegen alle Loyalität und Gerechtigkeit verhaftet und ins Gefängnis gesperrt. Obwohl wie in anderen Ländern die Verfassung der Türkei für die Aburteilung von Ministern die Bildung eines Staats- bzw. Obersten Gerichtshofs vorschreibt, hat die Regierung von Konstantinopel in einem unzuständigen Kriegsgericht überantwortet. Die Angeklagten aber, auch mit dieser Art von Rechtsverfahren noch nicht zufrieden, haben unter den Augen der türkischen Regierung die 150 verhafteten Parteimitglieder aus dem Gefängnis des Kriegsministeriums weggeschafft, sie in Lastautos verladen, an Bord eines Schiffes gebracht und nach Malta abgeführt.

Die gegenwärtige türkische Regierung bemacht sich so, als ob sie den ganzen Ernst dieses Vorgehens, das den furchtbarsten Schlag bedeutet, den man der Unabhängigkeit eines Staates zufügen kann, nicht verstände, und so hat sie sich in Fortsetzung dieser Handlungsweise bereit finden lassen, uns vor dem Kriegsgericht den Prozeß zu machen, der vor einhalb Monaten damit endete, daß Talaat und Enver Pascha, Dr. Nazim Bey, der frühere Unterrichtsminister, und ich in contumaciam zum Tode, der vermählte Scheich ul Islam Musa Kiczim Effendi und der Finanzminister Djawid Bey zu 15 Jahren Zwangsarbeit verurteilt wurden.

Ein Hauptgrund, der zu unserer Verurteilung beigetragen hat, liegt in dem Vorwurf, daß wir die Türkei zum Kriege gegen die Entente-mächte veranlaßt haben, der andere darin, daß wir die armenischen Massakres nicht verhindert. Der Eintritt der Türkei in den Krieg gegen die Entente kann jedoch nicht als politisches Verbrechen qualifiziert werden; denn wir behaupten unerserlich, daß wenn die Türkei im Bunde mit dem Deutschen Reich den Krieg gewonnen hätte, sie für immer von ihren schonungslosen Feinden, die sich sämtlich in den Reihen der Entente-mächte befanden, befreit worden wäre, sie hätte frei und unabhängig leben und alle modernen und brauchbaren Faktoren der Zivilisation und des Wohlstandes bei sich einführen können. Ich werde versuchen, dieses Problem ausführlicher in meinem demnächst erscheinenden Denkwürdigkeiten zu erörtern.

Was aber den Vorwurf betrifft, daß wir die armenischen Massakres nicht verhindert haben, so ist darüber folgendes zu sagen. Das Kriegsgewicht, außerstande, gegen jeden einzelnen Beschuldigten irgendwelche konkrete Tatsachen festzustellen, hat eine moralische Verantwortlichkeit der jungtürkischen Partei angenommen und uns vier als angeblich einflußreichste Parteimitglieder kollektiv schuldig befunden. Ich bin ganz sicher, daß meine Freunde Talaat und Enver Pascha, die ihr Leben dem Glück und der Wohlfahrt der Türkei gewidmet haben, sowie meine anderen politischen Gesinnungsgenossen, sobald sie erst einmal mit der Veröffentlichung der Dokumente beginnen, um sich vor der zivilisierten Welt zu verteidigen, in stande sein werden nachzuweisen, daß sie persönlich an den Armeniermorden keine Schuld trifft, und daß sie ganz und gar frei sind von den verbrecherischen Absichten, die man ihnen zuschreibt; sie werden beweisen, daß die Feinde der Politik des Komitees zu liguerischen Behauptungen greifen, einzig zu dem Zwecke, die Partei zu vernichten. Indem ich ihnen die Pflicht und das Recht, sich selbst zu verteidigen, überlasse, werde ich mich hier begnügen, alle Schuldhaftigkeit, die man mir persönlich aufzählen will, zurückzuweisen.

Als völlig unumstößlichen und unsegbaren, positiven Beweis dafür, daß ich niemals Ausschreitungen und Greuelthaten gegen Armenier gestattet und alles nur irgend Mögliche getan

habe, um das Los der Deportierten zu mildern, führe ich folgende Tatsachen an:

1. Ich habe alle wirksamen Maßregeln ergriffen, um die Hunderttausende von deportierten Armeniern, die durch die Zone meines Befehlsbereichs zogen, vor Belästigungen und Gewalttätigkeiten zu schützen, und mich erfolgreich bemüht, sie mit Lebensmitteln aus den Etappendepots; die für die Bedürfnisse der Divisionen der zweiten Suezexpedition bestimmt waren, zu versehen.

2. Mehrere tausend armenischer Deportierter brachte ich bei der Bagdadbahn zwischen Taurus und Aleppo unter und verschaffte ihnen Anstellung bei der Baugesellschaft, damit sie ihren Lebensunterhalt verdienen.

3. Mehrere tausend dieser armenischen Deportierten habe ich in der syrischen Zone aufgenommen und ließ sie trotz verschiedener politischer und verwaltungstechnischer Schwierigkeiten und Unzuträglichkeiten in den Wilajets von Syrien, Beirut, Aleppo und auch Jerusalem wohnen und versuche in den Grenzen des Möglichen ihnen Lebensmittel zu verschaffen.

4. Knaben und Mädchen, die sich unter den Zwangsauswanderern befanden, habe ich, um sie vom Tode und moralischen Gefahren zu retten, in Syrien aufgenommen und für sie Waisenhäuser errichtet, eins im Kloster von Ain-Tura im Libanon, ein zweites in Damaskus, ein drittes in Aleppo. Ich habe diese Waisenhäuser, in die 3—4000 Kinder aufgenommen werden konnten, unter meinen persönlichen Schutz gestellt und habe alle Kosten aus dem Armeebudget bestritten, um den Kindern Nahrung, Kleidung und Unterricht zu verschaffen.

5. Ich habe Fri. Altunghian, der Tochter des bestbekanntesten armenischen Arztes in Aleppo, die Erlaubnis zur Errichtung eines Waisenhauses erteilt, auch dieses meinem Schutz unterstellt und es aus dem Armeedepot unentgeltlich mit Lebensmitteln versehen.

6. Für armenische Frauen und Mädchen habe ich Arbeitshäuser errichtet, in denen 15—20 000 weibliche Personen Arbeit gegen Lohn fanden. Sie konnten sich die nötigen Lebensmittel zu den niedrigsten Preisen aus den Militärverpflegungsmagazinen verschaffen.

7. Zahlreiche armenische Handwerker habe ich unter meinen Schutz gestellt und sie gegen angemessenen Lohn in den Militärfabrikstätten und irrischen Fabriken meiner Armee beschäftigt.

8. Ich habe unter meinen besonderen Schutz genommen den ehrwürdigen Mounsignore Sahak, den Patriarchen Katholikos der Armenier von Cilicien, und habe von der Zentralregierung die Erlaubnis erwirkt, ihn in dem armenischen Patriarchat von Jerusalem unterzubringen, anstatt ihn nach der kleinen Stadt Kassab im Wilajet Aleppo zu verschicken. Alle Auslagen des Patriarchen und seines Gefolges bestritt ich bis zum Kriegsende aus dem Armeefonds. So wie den Patriarchen ließ ich auch mehrere armenische Notabelfamilien in Jerusalem wohnen und stellte sie unter meinen persönlichen Schutz.

9. Dem Direktor einiger deutscher Waisenhäuser habe ich gebeten, armenische Waisen nach Zulässigkeit der verfügbaren Mittel aufzunehmen, und auf Ersuchen der Herren Missionsdirektor D. Axenfeld, Direktor A. W. Schreiber und Oberlehrer Sommer, welche mir während meiner offiziellen Reise in Deutschland 1917 das Vergnügen ihres Besuchs machten, unentgeltlich Lebensmittel für diese Anstalten zur Verfügung gestellt.

10. Als ich erfuhr, daß zwei Türken mit Namen Ahmed der Cirkassier und Halil Grausamkeiten gegen armenische Deportierte im Wilajet Diarbekir, das nicht zu meinem Befehlsbereich gehörte, begangen hätten und daß eben dieselben auch den Mord an den zwei armenischen Abgeordneten Zohrab und Watkes, die von Konstantinopel an das Kriegsgericht Diarbekir geschickt worden waren, begangen hätten, habe ich die Ubelläter, sobald sie sich innerhalb der Grenzen meines Befehlsbereichs befanden, festnehmen, vor das Kriegsgericht in Damaskus stellen und, nachdem sie von diesem zum Tode verurteilt waren, das Urteil sofort vollstrecken lassen.

Obwohl ich in der Aufzählung des von mir unternommenen Hilfswerks zugunsten der Armenier noch lange fortfahren

könnte, möchte ich mich auf diese wenigen Tatsachen beschränken. Ich bin völlig sicher, daß zahlreiche deutsche und österreich-ungarische Offiziere, mit denen ich im Kriege das Vergnügen hatte zusammenzuarbeiten, nicht zögern werden, alles, was ich soeben ausgeführt habe, zu bestätigen. Ebenso wenig zweifle ich, daß auch zahlreiche Schweizer, Amerikaner, Engländer und Franzosen, welche sich während des ganzen Krieges unbehelligt in Syrien, in Beirut und im Libanon aufgehalten haben, meine für den Schutz und die Rettung der Armenier geleisteten Dienste anerkennen werden. Da ich nicht die Ermächtigung habe, ihre Namen als Zeugen anzuführen, enthalte ich mich der Nennung von Namen. Aber ich appelliere an ihre Wahrheitsliebe, um sie zu veranlassen, an irgendeiner publizistischen Stelle über ihre Wahrnehmungen und Erfahrungen in dieser Hinsicht zu berichten. Ebenso bin ich sicher, daß auch zahlreiche meiner armenischen Mitbürger sich verpflichtet fühlen werden, Zeugenschaft abzulegen für den Sieg der Wahrheit und Gerechtigkeit.

Übrigens finden sich in der Veröffentlichung von Dr. Johannes Lepsius (Deutschland und Armenien 1914—1918, Potsdam 1919), die ich soeben gelesen habe und die einige nach meiner Meinung anfechtbare und widerlegbare Dokumente enthält, zahlreiche Beweisstücke für die Wahrheit dessen, was ich oben ausgeführt habe. Ich darf insbesondere auf die Dokumente Nr.: 23, 24, 25 Anl. 3, 34, 107, 135, 193, 209, 210, 226 mit Anl. 2, 233, 256, 263 mit Anl. 1, 270, 327, 360 dieser Sammlung diplomatischer Aktenstücke verweisen.